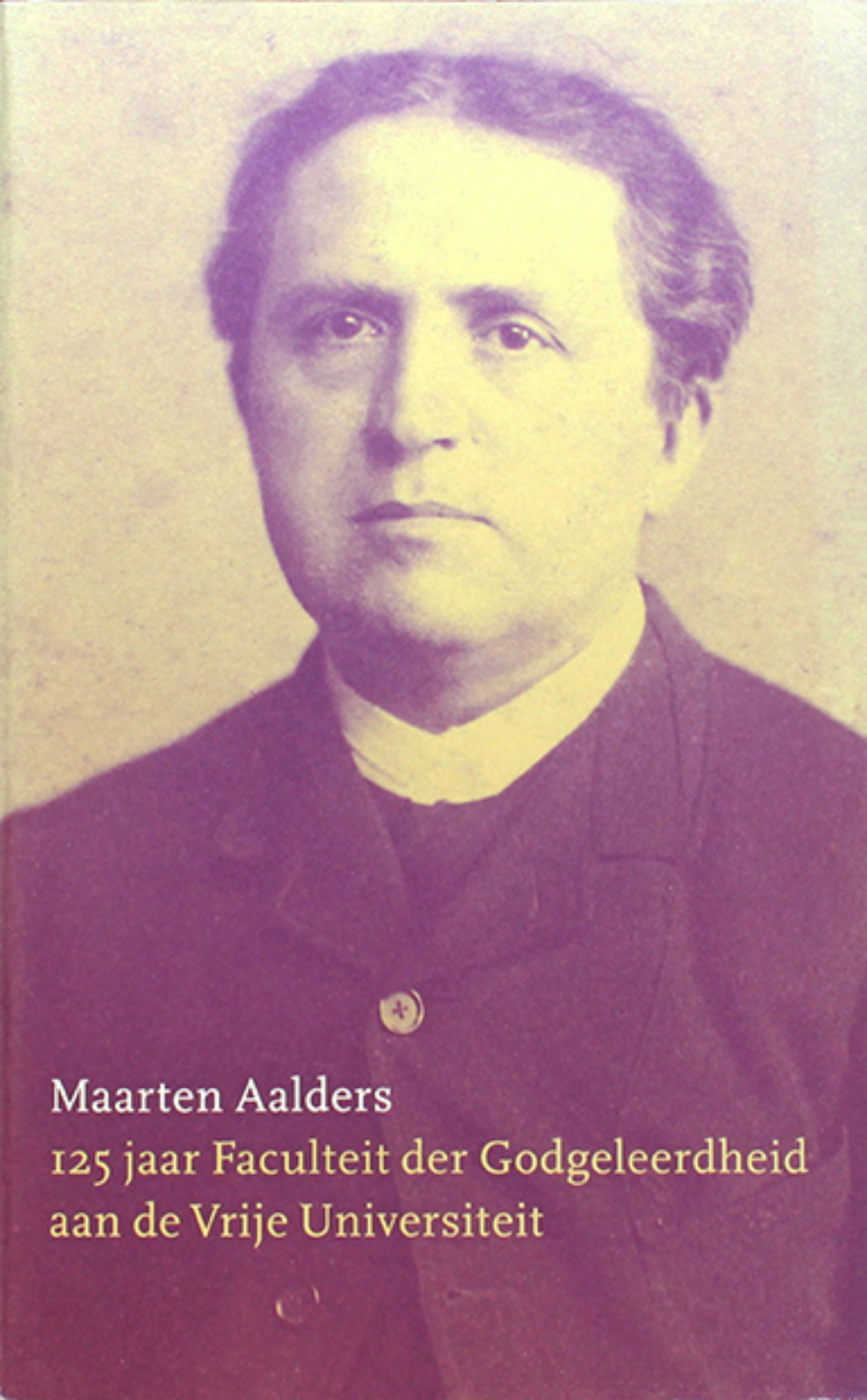

Maarten Aalders

125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit

125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit

Historische reeks VU deel 9

Redactieraad: Historische Commissie Vrije Universiteit

Drs. E. Boer
Prof. dr. W. Th.M. Frijhoff (vz.)
Prof. dr. G. Harinck
Prof. dr. D. Th. Kuiper
Prof. dr. G. J. Schutte
Mr. J. L. K. van der Veen

Onder redactie van:

Dr. A. L. Tervoort

Maarten Aalders

125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit

Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

© 2005 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Boekverzorging: Steven van der Gaauw

ISBN 90 211 4085 3
NUR 695

Inhoud

WOORD VOORAF 9
INLEIDING 11

[1] BIJ DE STICHTING VAN DE VRIJE UNIVERSITEIT 19
Soevereiniteit in eigen kring 19
Kuyper en het theologisch hoger onderwijs 22
Kuyper en de schriftkritiek 26

[2] EEN MOEIZAME START (1880-1892) 30
De eerste benoemingen 30
De opzet van de studie 43
De relatie tot de Nederlandsche Hervormde Kerk 54
Het eerste contract 59
Curiosum 62
Conclusie 64

[3] KAMPEN EN DE VU 1892-1902 66
Kampen onder druk 67
Oplopende spanning 76
De Faculteit der Godgeleerdheid en haar kerken 85
Waar het om ging 87

[4] EEN VOLWASSEN FACULTEIT? 92
Groei naar volwassenheid 94
Een nieuw contract 108
De vacatures Biesterveld en Rutgers 111
Een gereformeerde bul? 118
Curiosum 121

[5] CRISIS EN REACTIE 124
Crisis der cultuur 124

Een faculteit in het nauw 129
Waakzame deputaten 132
Nieuwe benoemingen 148
Conflict met deputaten 153
Assen en de VU 161
Conclusie 163

[6] DE JAREN DERTIG 165
Het geestelijk klimaat 166
Weerwerk 169
Escalatie 181
De benoeming van G. C. Berkouwer 183
Terugblik 186

[7] DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID IN OORLOGSTIJD 188
Voorspel 188
Theologen in oorlogstijd 203
De opleiding tot de dienst des Woords in oorlogstijd 195
Beoordeling? 207
Curiosum 209

[8] NAOORLOGSE ONTWIKKELINGEN IN DE NEDERLANDSE SAMENLEVING 211
Ingrijpende veranderingen 211
De Faculteit der Godgeleerdheid 217

[9] HERORIENTATIE 1945-1960 220
De studenten en hun opleiding tot de dienst des Woords 220
Nieuwe benoemingen 225
Een veranderend klimaat 229
Groei 238
Vrouwen aan de faculteit 241
Slotsom 245

[10] VERSNELDE VERANDERING 1960-1966 246
Subsidiëring van de Faculteit der Godgeleerdheid 248
De toelatingseisen 248
De opleiding tot leraar godsdienst voor het voortgezet hoger middelbaar onderwijs 253

Intermezzo: de opvolging van J. H. Bavinck 255
Van elenctiek naar godsdienstwetenschap 256
Van ambtelijke vakken naar praktische theologie 262
Veranderingen in de schriftleer 264

[11] RUMOR IN CASA 1966-1970 267
H. M. Kuitert en de uitbarsting van het kerkelijk conflict 1966/1967 268
Het einde van de gereformeerde exegese? 275
Gesprekken tussen kerk en faculteit 282
De binding aan de belijdenis 288

[12] HOOG OPLOPENDE SPANNINGEN 1971-1976 294
De kwestie Wiersinga 295
Privaatdocenten aan de Faculteit der Godgeleerdheid? 299
De kwestie Baarda 302
Escalatie? 305
De koerswijziging van deputaten en haar gevolgen 309

[13] STUDEREN AAN DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID 1966-1980 313
De herstructurering van het faculteitsbestuur 313
De herstructurering van de studie 321
Een vreemde eend in de bijt 325
Alles is politiek 329
Een evangelische fractie 333
De 'groep belijdenisgeschriften' 336
Zusters aan de faculteit 340

[14] DE LAATSTE VIJFENTWINTIG JAAR 344
Een gereformeerde faculteit? 345
De laatste jaren 349

BIJLAGEN
1. Over de geraadpleegde archieven 357
2. Indeling der vakken volgens voorlopig voorstel van Dr. A.Kuyper, febr. 1880 359
3. Theologische encyclopedie 1894 362

4. Tabellen en grafieken 364
5. Eredoctores van de Faculteit der Godgeleerdheid 371
6. Deputaten voor de oefening van het verband 383
7. Voormalige hoogleraren 389
8. Hoogleraren aan de Faculteit der Godgeleerdheid 399

Noten 405
Geraadpleegde archieven, foto's, afkortingen en een overzicht van de literatuur 512
Register 542

Woord vooraf

Nu deze studie over de theologische faculteit van de Vrije Universiteit voltooid is, is het mij een dankbare plicht allen te bedanken die mij op de een of andere manier hebben bijgestaan. Ik denk allereerst aan de decaan van de theologische faculteit, M. E. Brinkman, die mij benaderde met de vraag of ik bereid zou zijn dit boek te schrijven. De beheerders van het vermogen van de Haak Bastiaan Kuneman Stichting dank ik voor voor de toegekende subisidie, waardoor het mij mogelijk werd bijna een jaar verlof op te nemen. De kerkenraad van de wijkgemeente Handwegkerk te Amstelveen dank ik voor de bereidheid mij het gevraagde verlof toe te kennen.

Verder dank ik de leden van de begeleidingscommissie, C. Augustijn, G. Harinck, J. Veenhof en J. Vree, die mij met raad en daad ter zijde hebben gestaan. Hun bemoedigende aansporingen en hun kritische opmerkingen hebben grote invloed gehad op het uiteindelijk resultaat van mijn studie. Aan de gesprekken met hen, gezamenlijk of afzonderlijk, bewaar ik hele goede herinneringen.

Mijn dank geldt ook de medewerkers van het Historisch Documentatie Centrum van de Vrije Universiteit, van wie ik Dagmare Houniet met name wil noemen. Talloze malen ondernam ze de tocht naar de kelders van het hoofdgebouw, op zoek naar het een of andere dossier. In haar dank ik ook de andere medewerkers, al was het maar voor de gesprekken tijdens de koffiepauze. Meer dan zij bevroeden kunnen, hebben deze gesprekken bijgedragen aan mijn arbeidsvreugde.

Verder ben ik veel dank verschuldigd aan R. H. M. van Kinschot, archiefmedewerker bij Post- en archiefzaken, wiens grondige kennis van het VU-archief een meer dan welkome aanvulling betekende op het ontbreken van een inventaris op de aanwezige archieven. A. L. Tervoort, secretaris van de historische commissie, dank ik voor zijn hulp bij het verzamelen van het statisch materiaal en de benodigde foto's.

Ten slotte noem ik J. H. Hoitink, C. G. van Leeuwen en J. H. Luirink, die het manuscript meer dan eens kritisch hebben doorgelezen

en zo op hun wijze hebben bijgedragen aan het uiteindelijk resultaat.

Marjanne bood ruimte en stelde grenzen. Mede daardoor was het mogelijk dit boek te schrijven.

On fait ce qu'on peut, pas ce qu'on veut. En daarmee geef ik dit boek uit handen.

19 juli 2005

Inleiding

Toen de Vrije Universiteit op 20 oktober 1880 haar deuren opende, telde zij vijf hoogleraren en drie studenten. De directeuren van de 'Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag' hadden de theoloog en politicus A. Kuyper en de predikanten F. L. Rutgers en Ph. J. Hoedemaker als hoogleraar benoemd met het oog op de te instituteren Faculteit der Godgeleerdheid.[1] De Duitse predikant F. W. J. Dilloo was benoemd aan de toekomstige literaire faculteit voor het noodzakelijk onderwijs in de Semitische letteren en voor de uitleg van het Oude Testament, de jurist D. P. D. Fabius bezette de ene leerstoel aan de te vormen Faculteit der Rechtsgeleerdheid.[2] De overheersende positie van de godgeleerdheid in het geheel van de universiteit blijkt ook uit het feit dat de eerste studenten allen ingeschreven waren aan de theologische faculteit.[3]

Hoe vreemd wellicht op het eerste gezicht dit overwicht der godgeleerden mag lijken, bij nader inzien kan dat geen verwondering wekken. Want de belangrijkste reden om te komen tot de stichting van de Vrije Universiteit was de situatie in kerkelijk en theologisch Nederland. Deze werd namelijk vanaf 1840 in toenemende mate gekenmerkt door een liberale theologie.[4] Daartoe werd door orthodoxe gelovigen allereerst de zogenaamde Groninger theologie gerekend, die haar theologische bloeitijd kende tussen 1830 en 1860 en die tussen 1860 en 1890 in sterke mate het kerkelijk leven bepaalde.[5] Veel van wat de orthodoxie dierbaar was, werd door de aanhangers van deze theologie geloochend. Daarnaast kwam vanaf 1850 de zogenaamde moderne theologie op, wier afstand tot de orthodoxie nog veel groter was dan die van de Groningers.[6] Het waren revolutionaire jaren, die in de gemeenten voor grote beroering zorgden. 'Het adres van de zeven Haagse Heren' bijvoorbeeld, waarin orthodoxe broeders bezwaar maakten tegen de Groninger theologie, bracht in 1842 vele pennen in beweging. Een tiental jaren later liepen velen te hoop toen de moderne J. C. Zaalberg te Den Haag werd beroepen en de Groninger L. S. P.

A. Kuyper

Meijboom te Amsterdam. Pijnlijk en verdrietig was het, toen in de jaren zestig enkele bekende predikanten hun ambt neerlegden: Conrad Busken Huet in 1861, Allard Pierson in 1865. Ze konden geloof en wetenschap niet meer met elkaar in overeenstemming brengen. Zij werden door velen gevolgd.[7] Adressen waren er ook over de voorgenomen nieuwe bijbelvertaling en er werd een heftige strijd gevoerd over het 'recht der gemeente'. Wie had het nu eigenlijk voor het zeggen in de kerk?[8]

Deze onrust in de gemeente laat niet alleen de invloed van de liberale theologie zien, maar ook de kracht van de orthodoxie. Modernen en Groningers kregen te maken met een groeiende orthodoxe weerstand. Een van de signalen van de kracht van die weerstand is bijvoorbeeld het mislukken van de synodale bijbelvertaling geweest. Dit project, dat in 1867 uitliep op de publicatie van een nieuwe vertaling van het Nieuwe Testament, werd gestaakt toen bleek dat er in de gemeente geen belangstelling voor was. De gehechtheid aan de Statenvertaling en de weerstand tegen de Groninger en de moderne theologie waren te groot.[9] In de jaren daarna nam de polarisatie in de kerk verder toe. En toen vervolgens, naar het oordeel van de orthodoxie, bij de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 de theologische faculteit veranderd werd in een faculteit van godsdienstwetenschap en de hervormde synode in 1878 de orthodoxie nagenoeg passeerde voor de bij deze wet ingestelde kerkelijke leerstoelen, was de maat vol en de tijd rijp. Er moest een orthodox opleidingsinstituut komen.[10] Wat er kwam was echter geen theologische school, maar een christelijke universiteit, naar een oude droom van G. Groen van Prinsterer.[11]

Een van degenen die zich door deze droom van Groen aangesproken voelde, was Abraham Kuyper.[12] Deze zou in de jaren 1874-1894 een brede visie op de samenleving ontwikkelen, die hij in talloze artikelen, boeken en brochures neerlegde. Het Nederland na 1848 was niet meer het zogenaamde protestantse vaderland, bestuurd door de aristocratie en het patriciaat, waarin katholieken en andere dissenters vervolgd of uit genade werden gedoogd. Het was en werd steeds meer een pluriforme, gedifferentieerde en democratiserende samenleving, waarin verschillende bevolkingsgroepen met elkaar moesten zien samen te leven. Rond 1900 waren daarvoor de belangrijkste fundamenten gelegd, Nederland was een land van minderheden en van coalities

geworden. In de jaren daarna werd het zuilensysteem in snel tempo verder opgebouwd.[13] Kuyper heeft daaraan een belangrijke bijdrage geleverd.[14] Op die manier gaf hij stem aan wat leefde onder de 'kleine luyden', daarbij gedreven door het ideaal Nederland te herkerstenen.[15] In 1880, op de stichtingsdag van de VU, formuleerde hij het zo: 'Och, geen enkel stuk van onze denkwereld is hermetisch te scheiden van de andere deelen; en geen duimbreed is er op heel 't erf van ons menschelijk leven waarvan de Christus, die áller Souverein is, niet roept: "Mijn".'[16] De stichting van de Vrije Universiteit was dan ook slechts één aspect van zijn streven. Op allerlei terreinen was de invloed van Kuyper merkbaar. In 1879 stichtte hij de Anti-Revolutionaire Partij, in 1880 opende de VU haar deuren, in 1886 gaf hij leiding aan de tweede kerkscheuring uit de 19e eeuw, in 1892 stond hij aan de wieg van een kerkfusie en van 1901-1905 gaf hij leiding aan een kabinet. Er was geen duimbreed van het moderne leven, waarover Kuyper niet heeft geschreven of waarmee hij zich niet heeft bemoeid.

Wat Kuyper dichter op zijn ziel zat, de politiek, de kerk of de universiteit, valt niet met zekerheid te zeggen. Wel is duidelijk dat er een lange traditie bestaat waarin christenen zich betrokken weten bij het onderwijs. Bovendien had Kuyper met eigen ogen kunnen aanschouwen hoe groot het succes was geweest van de Groninger godgeleerdheid. Onder aanvoering van P. Hofstede de Groot was vanaf 1830 een grote schare predikanten in Groninger geest opgeleid, die zich in de loop der jaren een machtspositie in de kerk had verworven. Kuyper wist derhalve uit eigen ervaring hoe bepalend voor de kerk de opleiding van de dienaren des Woords was. Zijn kerkelijke doelen kon hij slechts bereiken door in de kerk alle belangrijke posities te 'veroveren'. Maar omdat Kuyper veel meer was dan alleen theoloog en omdat zijn blik verder reikte dan de kerk – de herkerstening van de Nederlandse samenleving! – zette hij in op een christelijke universiteit. Niet alleen gelovige predikanten wilde hij, gelovige wetenschapsmensen moesten er komen, die denkend en levend vanuit de 'gereformeerde beginselen' hun plaats in de samenleving zouden innemen.[17] Daarom wilde hij een universiteit, los van de kerk als instituut, los van de staat. Die universiteit is er gekomen en zij gedenkt in 2005 haar 125-jarig bestaan. In dat kader is ook dit boek geschreven. Een gedenkboek, in het bijzonder over de Faculteit der Godgeleerdheid.[18]

Ik heb er vanaf gezien de hele geschiedenis van de theologische faculteit vanuit één gezichtspunt te benaderen. Daarvoor vergde iedere periode al te zeer een eigen invalshoek. De vraag waarmee ik bijvoorbeeld de geschiedenis van de faculteit in oorlogstijd heb benaderd, is een andere dan de vraag die ik heb gekozen voor de spannende jaren 1967-1976. De oorlogsjaren heb ik benaderd vanuit de vraag waarom op het eerste gezicht de theologen minder vooraan stonden in het verzet tegen de Duitse overheid dan de andere hoogleraren van de VU. En de jaren 1967-1976 zijn vooral belicht vanuit het perspectief van de ontwikkelingen in de theologie en daarmee samenhangende gespannen verhouding met de Gereformeerde Kerken in Nederland. Op deze wijze heb ik getracht de te onderscheiden perioden zoveel mogelijk recht te doen. Het gevolg hiervan is wel dat de opzet van de hoofdstukken niet steeds gelijk is. Toch vallen sommige terugkerende thema's in het oog.

Het eerste thema dat steeds terugkeert, betreft vanzelfsprekend de theologen en de theologie. Werd de faculteit de eerste decennia van haar bestaan in sterke mate bepaald door persoon en denkwereld van de stichter van de universiteit, bij de viering van het honderdjarig bestaan voelden de toenmalige godgeleerden behoefte zich rekenschap te geven van hun verhouding tot hem. Uit alles blijkt, hoe ver zij van zijn denkwereld waren komen afstaan. En inmiddels zijn we al weer vijfentwintig jaar verder.[19] Wie waren het, die op de ontwikkelingsgang van de faculteit zo'n belangrijk stempel hebben gezet, en waar hebben ze de faculteit gebracht?

Deze laatste vraag is te omvattend om in dit boek behandeld te worden. Ik heb me daarom beperkt tot het schriftgezag. De vraag daarnaar speelde bij de stichting van de VU een belangrijke rol, hij speelde een rol in 1926, rond 1970 en ook aan het begin van de 21ste eeuw hield de faculteit zich er mee bezig.

Een derde belangrijk thema is de verhouding tot kerk en belijdenis. Want de eerste student die aan de VU afstudeerde, J. H. Houtzagers, werd predikant te Kootwijk. Toen de bevoegde organen van de hervormde kerk daarmee niet instemden, was dit het sein voor de tweede grote kerkscheuring van de negentiende eeuw, bekend geworden onder de naam *Doleantie*.[20] Sedertdien was er een nauwe band tussen de Faculteit der Godgeleerdheid en de Nederduitsche Gereformeerde Kerken (vanaf 1892 Gereformeerde Kerken in Nederland).[21] Theologi-

sche hoogleraren speelden lange tijd een grote rol in de kerken en afgestudeerde theologen konden in de Gereformeerde Kerken in Nederland als predikant aan de slag. De kerken, van hun kant, konden erop rekenen dat de theologen van de VU en haar alumni trouw bleven aan de drie Formulieren van Enigheid. Aan deze band is een einde gekomen toen de synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland op 3 december 1999 besloot het contract met de *Vereniging voor christelijk wetenschappelijk onderwijs* op te zeggen.[22]

Natuurlijk wordt de geschiedenis van een theologische faculteit ook bepaald door de studenten die er studeren. Eerst vormden zij een handjevol, allengs kwamen er meer en meer. Minder dan ik had gehoopt hebben zij echter blijvende sporen nagelaten. Het archief van de theologische faculteitsvereniging heb ik bijvoorbeeld niet kunnen vinden. Voor de eerste decennia heb ik me derhalve mede daardoor moeten beperken tot een beschrijving van de formele gang van zaken of tot incidenten. Voor een latere periode werd het mogelijk tot een iets levendiger beeld te komen van wat de studenten aan de faculteit beleefden en van wat hen bewoog.

Hiermee zijn de centrale thema's van dit boek aangegeven: de ontwikkelingen in de theologie, de verwevenheid van de faculteit met de kerkelijke geschiedenis, het schriftgezag en het academisch leven der studenten. Ze zijn in een chronologisch kader ingebracht op een wijze die in verregaande mate bepaald werd door de aard van het bronnenmateriaal en de gekozen invalshoek.

De eerste vijfentwintig jaar van het faculteitsbestaan zijn moeizaam geweest. In feite heeft het bijna al die tijd ontbroken aan groei. Tussen 1895 en 1902 was het voortbestaan van de Vrije Universiteit zelfs in gevaar. Aan deze eerste vijfentwintig jaar zijn de eerste drie hoofdstukken gewijd.

In de periode daarna, die tot de Tweede Wereldoorlog duurde, zette de groei van de VU door. De faculteit wist haar positie binnen de kerken gedurende deze jaren te verstevigen, mede omdat ze, bewust of onbewust, koos voor de conservatieve hoofdstroom van die kerken. Het hoogtepunt van haar invloed bereikte ze in de jaren dertig. Tegelijkertijd werd toen zichtbaar dat door de groei van de andere faculteiten en van het aantal faculteiten de theologische faculteit binnen de

VU-gemeenschap relatief kleiner werd. Er kwam ook meer weerstand tegen de theologen en hun theologie. Een en ander wordt in de hoofdstukken 4-6 beschreven.

Na de Tweede Wereldoorlog (hoofdstuk 7) begon voor de hele gereformeerde wereld, dus ook voor de theologische faculteit, een periode van vernieuwing, mede geïnstigeerd door het aantreden van een nieuwe generatie hoogleraren. Heel voorzichtig werden er enkele wissels omgezet. Ondertussen bleef de Vrije Universiteit groeien en ontwikkelde zij zich tot een middelgrote universiteit. Zoals ook gebeurde bij de andere universiteiten, nam de bureaucratisering aan de VU in de loop der jaren toe. Illustratief zijn in dit verband de archieven van de verschillende gremia. Vanaf de jaren zestig begonnen deze explosief te groeien.

Aan het einde van die jaren zestig raakte de gereformeerde wereld in een crisis rond de haar vertrouwde en kenmerkende themata van Schrift en Belijdenis. Enkele leden van de theologische faculteit speelden daarbij een hoofdrol. Aangetoond zal worden dat het veranderingsproces aan de theologische faculteit samenhing met de ontwikkelingen in kerk en samenleving. Een en ander betekende dat in het midden van de jaren zeventig het klimaat aan de faculteit radicaal verschilde met het klimaat in de jaren vijftig. In de hoofdstukken 8 tot en met 13 wordt deze ontwikkelingsgang beschreven. Daarna volgen de jaren die voor een groot deel nog te dichtbij liggen om er met voldoende distantie naar te kunnen kijken. Wel bestaat de indruk dat zich opnieuw een belangwekkende omslag voordeed. In een afrondend hoofdstuk wil ik daarom terugzien op de afgelegde weg en daarbij refereren aan de ontwikkelingen sedert 1980.

De schrijver van een historisch gedenkboek maakt allerlei keuzes. Niet alles kan aan de orde worden gesteld, niet alles kan even grondig onderzocht en beschreven worden. Velen die hebben bijgedragen aan de geschiedenis van de theologische faculteit worden in dit boek genoemd, maar er zijn er nog meer die niet genoemd worden. Ook sommige thema's die op zichzelf genomen belangrijk genoeg zijn, hebben hier geen plaats gekregen. Dat is niet anders, want het kan niet anders. Dat een andere onderzoeker andere keuzes zou hebben gemaakt, spreekt vanzelf.

Dankbaar heb ik gebruik gemaakt van eerder verschenen gedenkboeken en van het werk van onderzoekers. Daarnaast bleken velen bereid met mij van gedachten te wisselen over hun ervaringen met de faculteit. Deze 'oral history' is bijzonder belangrijk gebleken bij de beeldvorming van het recente verleden.

[1] Bij de stichting van de Vrije Universiteit

In dit hoofdstuk wil ik drie thema's aansnijden die voor een goed begrip van de geschiedenis van de theologische faculteit aan de VU belangrijk zijn. Ik begin met enige opmerkingen over de 'souvereiniteit in eigen kring', waarmee Kuyper een staatsrechtelijke verantwoording gaf van de stichting van de VU. Daarna besteed ik aandacht aan Kuypers opvatting van theologie, die aanzienlijk verschilde van wat gebruikelijk was. En ten slotte ga ik in op het probleem van de schriftkritiek, een probleem dat Kuyper in het bijzonder heeft beziggehouden. Met zijn positiekeuze op deze terreinen wilde Kuyper een alternatief bieden voor wat gangbaar was in zijn dagen. Alleen tegen de achtergrond daarvan kan de geschiedenis van de theologische faculteit worden begrepen.

SOEVEREINITEIT IN EIGEN KRING

Kuyper opende de Vrije Universiteit met een oratie over de 'souvereiniteit in eigen kring'. Daarmee verantwoordde hij de stichting van de VU vanuit staatsrechtelijk perspectief.[1] Deze leer is een uitwerking en nadere doordenking van de reformatorische grondgedachte over de soevereiniteit Gods. Hij is Heer over alles en allen, en alle aards gezag is afgeleid gezag. Deze macht oefent God uit in diverse maatschappelijke verbanden, door Kuyper 'kringen' genoemd. Aan elke kring heeft God een eigen levenswet toegekend. Zo is heel het maatschappelijk leven aan God onderworpen. Een van de door Kuyper onderscheiden kringen is die van universiteit en wetenschap.

Aards gezag is *gespreid* gezag. God heeft de volheid van zijn gezag niet aan een enkele kring toevertrouwd, maar aan allerlei kringen. Dit alles lag volgens Kuyper 'in de ordening der schepping' besloten. De staat heeft daarbij tot taak het volksleven te houden 'binnen de palen van het recht' en de minderheden te beschermen. Hij moet de publie-

ke gerechtigheid beoefenen. Deze visie op staat en samenleving staat tegenover de leer van de staatssoevereiniteit en die van de volkssoevereiniteit.

De plannen voor de stichting van een vrije universiteit hadden in de loop van de jaren zeventig steeds vaster vorm gekregen en eind 1878 was daartoe genoemde vereniging opgericht. Deze vereniging had
20 blijkens het eerste artikel van haar statuut tot doel 'de oprichting en instandhouding van Scholen voor Hooger Onderwijs'.[2] Daarbij stond zij blijkens Artikel 2 van haar statuten voor het onderwijs op de grondslag van de gereformeerde beginselen en ze erkende 'mitsdien voor het onderwijs in de Godgeleerdheid de drie Formulieren van eenigheid'. Minstens eenmaal per jaar, zo bepaalde Artikel 5, was er een algemene ledenvergadering. Het bestuur van de vereniging (en de door haar op te richten universiteit) werd toevertrouwd aan een *College van Directeuren*.[3] Dit college behartigde voornamelijk de materiële belangen van de vereniging en van de universiteit. Het bewaakte de kas en was eindverantwoordelijk voor benoeming en ontslag van alle personeel.[4] De directeuren benoemden vijf curatoren, die verantwoordelijk waren voor de inhoudelijke kant van het onderwijs. Zo stelde dit *College van Curatoren* onder meer de voordracht van de te benoemen hoogleraren vast en was het eindverantwoordelijk voor de colleges.[5] De faculteiten dienden dan ook jaarlijks hun voorstellen voor het komende leerjaar ter goedkeuring voor te leggen. Meer dan eens kwam daarop van de curatoren commentaar. Verder was er de *senaat* die bestond uit alle hoogleraren en, met adviserende stem, de curatoren. Dit college regelde allerlei praktische onderwijszaken en had bovendien een belangrijke stem in de voordracht bij hoogleraarsbenoemingen. De senaat was tevens verantwoordelijk voor het toezicht op de levenswandel van de studenten, in die tijd een zware taak. Tenslotte was er nog het *faculteitsbestuur*, dat samenviel met alle hoogleraren van een faculteit. Dit bestuur regelde de lopende zaken aan de faculteit, stelde het collegerooster samen en werd geraadpleegd bij benoemingen. Deze bestuursstructuur bleef in grote lijnen tot 1972 in stand.

De Vrije Universiteit is lange tijd een kleine universiteit geweest. In 1892 telde ze acht hoogleraren, vijf directeuren en vijf curatoren. Bij elkaar achttien mensen of, zo men wil, achttien mannen. Er stonden

in dat jaar 80 studenten ingeschreven, allen van het mannelijk geslacht.[6] De wereld van de VU was inderdaad een kleine en overzichtelijke wereld, en dat niet alleen vanwege het klein aantal betrokkenen. De socioloog D. Th. Kuiper heeft in zijn dissertatie de kerngroepvorming zorgvuldig geanalyseerd.[7] Van meet af aan is zij aanwijsbaar geweest en ze nam toe naarmate de populatie in omvang groeide. Ik geef enkele voorbeelden.

Curator A. Brummelkamp, de zoon van de afgescheiden predikant A. Brummelkamp, was gehuwd met een dochter van Is. Esser, een kritische medestander van Kuyper, directeur van 1880 tot 1885.[8] Esser was in zijn tweede huwelijk getrouwd met een zuster van directeur W. Hovy, zijn zonen uit zijn eerste huwelijk trouwden met jongere zusters van zijn tweede vrouw, zijn zoon Bernard Jonathan trouwde met een dochter van Rutgers; Kuyper zag in 1900 zijn zoon Herman tot hoogleraar benoemd; Rutgers' zoon Victor, getrouwd met een dochter van W. Hovy, werd in 1928 hoogleraar aan de juridische faculteit; Rob Woltjer, de zoon van de hoogleraar klassieke letteren J. Woltjer, werd in 1904 aan de literaire faculteit benoemd en A. F. de Savornin Lohman werkte in de juridische faculteit samen met zijn zoon W. H. de Savornin Lohman. De broer van Fabius was van 1883 tot 1888 directeur; de in 1918 benoemde historicus A. van Schelven was een zoon van de bekende predikant en curator B. van Schelven, bijgenaamd 'de paus van Amsterdam', die via de huwelijken van zijn kinderen geparenteerd raakte aan C. M. E. van Löben Sels, onder meer VU-directeur, A. J. W. Monnik, curator van de VU en J. Woltjer.[9] En, als laatste voorbeeld, J. H. Houtzagers, de eerste student die zijn kandidaatsexamen deed, trouwde met J. J. R. Ruys, dochter van de Amsterdamse notaris G. Ruys, een trouw vriend en aanhanger van Kuyper.

Kortom, men kende elkaar uit de kerkelijke of politieke strijd en men was of werd familie van elkaar. In de decennia die volgden zou dit leiden tot een eigen sociale gelaagdheid van de VU-populatie, onder meer tot uitdrukking komend in de verschillende atmosfeer die in de disputen heerste. Hoe nauwer verwant met de 'founding fathers', hoe hoger op de sociale VU-ladder. Deze intimiteit van de VU-populatie, ververst en aangevuld door het toetreden van 'homines novi', zou tot ver in de jaren vijftig, zo niet langer, blijven bestaan.[10] Pas met de grote groei van de Nederlandse universiteiten als gevolg van de 'babyboom' en met de toenemende secularisatie zou deze vorm van intimiteit verdwijnen.

KUYPER EN HET THEOLOGISCH HOGER ONDERWIJS

De stichting van de VU, in het bijzonder van de Faculteit der Godgeleerdheid, kan gezien worden als een antwoord op de ontwikkelingen in de theologie in Nederland. Om goed te begrijpen welk antwoord dat was, is het van belang een blik te werpen op het theologisch hoger onderwijs zoals dat in 1876 bij wet opnieuw was geregeld.[11] Deze wet ver-
 ving het Organiek Besluit van 1815.

In het Organiek Besluit werd ten aanzien van de Faculteit der Godgeleerdheid vastgesteld dat deze moest dienen tot 'vorming der kweekelingen der hervormden godsdienst'. De overheid bekostigde deze faculteit en had daarover de volledige zeggenschap. Van kerkelijke invloed op de predikantsopleiding was geen sprake. Een en ander paste geheel in de verhouding tussen kerk en staat zoals die vanaf het begin van de negentiende eeuw vorm had gekregen. Kerk en godsdienst werden gezien als nuttige instrumenten bij de opbouw van het nieuwe vaderland.[12] De overheid regelde de benoeming van de hoogleraren en stelde vast in welke vakken moest worden onderwezen.[13] Wel werd de vrijheid geboden ook andere vakken te onderwijzen. Daarvan werd druk gebruik gemaakt.[14]

De vervanging van het Organiek Besluit was noodzakelijk geworden omdat de Grondwet van 1848 een nieuwe verhouding van kerk en staat kende, waarbij, anders dan in 1815, de vrijheid van godsdienst uitdrukkelijk werd vastgelegd.[15] 'Ieder belijdt zijn godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid.'[16] Daarmee was de macht van de Koning om in te grijpen in kerkelijke zaken aanzienlijk beperkt. Daarnaast bleef het beginsel van de gelijke bescherming van alle kerkgenootschappen in het Koninkrijk gehandhaafd. Dit riep de vraag op of de overheid nog langer de 'openbare' theologische faculteit aan de universiteiten in stand kon houden. Immers, deze leidde op voor de functie van hervormd predikant. Was dit niet in strijd met de gewenste verhouding van kerk en staat? Bovendien, als de wet de mogelijkheid bood dat kerken hun eigen opleiding stichtten en in stand hielden, waarom moest de overheid dan de opleiding van de hervormde kerk bekostigen? Naast staatsrechtelijke bezwaren tegen de bestaande situatie rezen er bezwaren van wetenschapstheoretische aard. Na een mislukte poging tot reorganisatie in 1849 werd de zaak pas weer in 1868

actueel. Een aantal ontwerpen passeerde de revue. Zo wilde minister J. Heemskerk Azn in 1868 alle theologische faculteiten sluiten en bood hij de hervormde kerk aan één of meer kweekscholen te stichten, op kosten van de staat. Zijn opvolger C. Fock handhaafde de theologie, maar hij schrapte dogmatiek en praktische theologie uit het vakkenpakket. Genoemde vakken hebben geen wetenschappelijk karakter, zo meenden vele liberalen in die tijd. Niet alleen de godsdienst, maar ook de theologie is een zaak van geloof. Het daarop volgende voorstel van C. Geertsema werd eveneens in sterke mate bepaald door moderne wetenschapstheoretische overwegingen. Hij wilde een faculteit van godsdienstwetenschap. Niet God of Zijn openbaring zijn voorwerp van wetenschappelijke reflectie, maar het verschijnsel godsdienst. In 1875 diende Heemskerk zijn oude voorstel opnieuw in. Een en ander leidde bij de behandeling van het laatste ontwerp tot ingewikkelde discussies. Ecclesiologische, wetenschapstheoretische en staatsrechtelijke argumenten bepaalden het debat.

Uiteindelijk werd vastgesteld dat de faculteit der godgeleerdheid gehandhaafd zou worden. Zij zou echter niet langer dienen als hervormde predikantsopleiding, maar als een algemene wetenschappelijke opleiding die als basis kon dienen voor de bijzondere predikantsopleidingen van de diverse protestantse kerken. Het vastgestelde curriculum werd geacht wetenschappelijk te zijn.[17] Een faculteit diende echter niet alleen voor de zelfstandige beoefening van de wetenschap, maar werd ook geacht op te leiden tot een maatschappelijke functie. Om daaraan recht te doen en tegelijkertijd aan de gewenste verhouding tussen de staat en de kerken, kwam het tot een *duplex ordo*. Naast de staatshoogleraren mochten kerkelijke hoogleraren worden benoemd. Zo voldeed ook de theologische faculteit aan de dubbele doelstelling van de universiteiten. De hervormde kerk kreeg uiteindelijk de middelen om per faculteit twee hoogleraren te benoemen. Ook de lutheranen, doopgsgezinden en remonstranten maakten van deze nieuwe wettelijke regeling gebruik.

Over de interpretatie van de wet is al meer dan 125 jaar veel te doen. Het is in ieder geval volstrekt duidelijk dat de wetgever de theologische faculteit een meer literair-historisch en wijsgerig karakter wilde geven. In zes van de tien omschreven vakken gaat het om *geschiedenis*, en traditionele vakken als dogmatiek en praktische theologie waren uit

de theologische encyclopedie verdwenen. Een sympathieke verklaring van dit feit wil dat het doel was een neutrale faculteit te creëren, die als basis voor de ambtsopleiding van alle gezindten zou kunnen fungeren. Daarmee is de lijn van het lager en middelbaar onderwijs doorgetrokken naar het hoger onderwijs. Geen 'gezindtescholen' (waarvan in 1849 nog sprake was), maar een neutraal overheidsinstituut.[18] Ondertussen kan men zich toch niet aan de indruk onttrekken dat er ook

andere aspecten hebben meegespeeld dan staatsrechtelijke. Maar de interpretatie en de feitelijke uitwerking van de wet werden en worden bepaald door de opvattingen van de aangestelde personen.[19]

Hoe gering het vertrouwen in hervormde kring in deze wet was, bleek toen de synode op 24 augustus 1877 een lange lijst samenstelde waarin de kerkelijke hoogleraren dienden te doceren.[20] Negen vakken werden met naam en toenaam genoemd. Het ging niet alleen om dogmatiek en praktische theologie. Essentieel was ook de correctie met betrekking tot de biblica. De conclusie kan dan ook niet anders luiden dan dat de kerk fundamentele kritiek had op dit theologisch pakket. Die kritiek betrof het zogenaamde neutrale, historische en wijsgerige karakter van de theologie. Ook Kuyper had grote kritiek. Hij heeft deze wet geïnterpreteerd als een wet die de faculteit der godgeleerdheid veranderde in een faculteit van godsdienstwetenschap. Daarmee stond hij dicht bij de hervormde synode. Hij koos echter niet voor een (corrigerende) aanvulling, maar voor een compleet andere encyclopedie. Voor hem was de theologie een geheel dat in alle disciplines gebonden was aan haar object, de geopenbaarde kennis van God. In de consequente doordenking daarvan zat het grote verschil tussen Kuyper en vele andere hervormde theologen.

Bij de oprichting van de Vrije Universiteit speelde dit alles, al dan niet expliciet gemaakt, een belangrijke rol. Daarbij mag niet vergeten worden dat Kuyper en de zijnen hun kansen vooral kregen toen de hervormde synode overging tot het vervullen van de posten van de kerkelijke hoogleraren.[21] Er werden er in eerste instantie zes benoemd. Te Leiden waren dat J. G. R. Acquoy en M. A. Gooszen, te Utrecht T. Cannegieter (in plaats van J. H. Gunning jr., die meende te moeten bedanken vanwege het feit dat Kuyper hem als vrijzinnig had afgeschilderd[22]) en E. H. Lazonder, te Groningen C. P. Hofstede de Groot en E. T. Kruyff. Vier van dezen behoorden tot de Groninger richting, één

was orthodox, één was vrijzinnig. De verontwaardiging over dit benoemingsbeleid was groot. Dit alles was echter slechts de 'buitenkant', de oorzaak van de stichting van de Vrije Universiteit was de breuk tussen de moderne wetenschapsopvatting en het gereformeerd religieus besef van Gods Koningschap over alle terreinen des levens, ook op het terrein van de theologie.

Een van de manieren waarop Kuyper de onlustgevoelens rondom de wet van 1876 en het synodale beleid mobiliseerde, was een vertrouwelijke samenkomst met geestverwante predikanten op 1 april 1880. Doel was om tot een alternatieve opzet van het curriculum te komen. De vraag naar de theologische encyclopedie mag niet 'door enkele theologen in kleinere kring worden beslist, maar de oplossing ervan moet, zal zij zedelijke waarde hebben, vrucht van saâmwerking met alle gelijkgezinde broederen zijn.'[23] Helaas heb ik geen verslag kunnen vinden van deze samenkomst. Wel bestaat er een ontwerp van Kuyper uit februari 1880 waarin hij zijn gedachten over een en ander heeft verwoord. Wellicht heeft het tot uitgangspunt gediend voor de discussie op 1 april.[24] Dit overzicht van de theologische encyclopedie telt zes groepen. Er is een groep historische vakken (inclusief de geschiedenis van het kerkrecht en, apart vermeld, de geschiedenis van de hervormde kerk), er is een dogmatologische groep, er zijn groepen voor Oude Testament, Nieuwe Testament en natuurlijke godskennis (inclusief niet-christelijke godsdiensten, genaamd idolatrie, afgodendienst), en er zijn de 'artistieke' vakken: praktische theologie en zending, die samen een aparte groep vormen.

Bij vergelijking met het curriculum van 1876 valt natuurlijk op dat er geen onderscheid is tussen vakken die bij de kerk behoren en vakken die bij de universiteit behoren. Dit curriculum is dan ook niet neutraal, maar wordt bepaald door het geloof in de Openbaring van God. Het gaat niet om de *geschiedenis* van de christelijke leer of van de Israëlitische letterkunde, maar om dogmatiek, om Oude Testament. Het gaat niet om godsdienstgeschiedenis, maar om idolatrie. Blijkbaar waren velen het hiermee eens, want in de *series lectionum* van de eerste decennia vinden we dit schema terug.[25]

Tussen dit lijstje en wat Kuyper in 1894 in het derde deel van zijn *Encyclopaedie* schreef over de indeling van de theologisch curriculum zit een enorm groot verschil.[26] Is het eerste schema uit 1880 nog betrekkelijk realistisch, dat kan niet gezegd worden van het schema uit

1894. Zo heeft het onderwijsprogramma van de faculteit er nooit uitgezien. Wellicht moeten we zeggen dat wat Kuyper in het derde deel van zijn *Encyclopaedie* schrijft, iets weerspiegelt van zijn dromen of, zo men wil, fantasieën. Anderzijds is er ook sprake van continuïteit. Zowel in 1880 als in 1894 was het Kuyper te doen om een indeling van het curriculum die ontleend was aan wat hij zag als het object van de theologie, de geopenbaarde kennisse Gods.[27] Kuyper bood werkelijk een alternatief.[28]

KUYPER EN DE SCHRIFTKRITIEK

Kuypers beschouwingen over de encyclopedie hadden, hoe existentieel geformuleerd ook, toch een enigszins theoretisch karakter. Anders lag dat met zijn beschouwingen over de schriftkritiek. Sedert Busken Huet in zijn *Brieven over den Bijbel* het gedachtegoed van de moderne Duitse theoloog D. F. Strauss gepopulariseerd had, had de historisch-kritische benadering van de Schrift steeds meer invloed gekregen. Maar als de bijbel in historisch opzicht niet betrouwbaar is, hoe kunnen we dan nog geloven? Zie daar het dilemma van de negentiende-eeuwse gelovige. Daarmee kwam de moderne theologie heel dicht bij huis. Kuyper kon er niet mee overweg en heeft met zijn keuze voor een onfeilbare Schrift voor bijna een eeuw het gesprek daarover in eigen kring geblokkeerd.

Zelf opgeleid te Leiden en vertrouwd met de moderne opvattingen over de historische kritiek, trok Kuyper zich vanaf de jaren zeventig meer en meer terug op een onfeilbare Schrift, zonder daarbij in te gaan op de vragen die de moderne wetenschap hem stelde.[29] Hierover was hij al jaren met Gunning in gesprek, toen deze in 1878 de eerste aflevering van zijn boek *Het Leven van Jezus* publiceerde. Kuyper reageerde onthutst: 'Met een droefheid der ziel, die zich slechts zwak in onze woorden kan afspiegelen, maken we ons ten tolk van de bijna algemeene smart en ontsteltenis…'[30] Met deze woorden begon Kuyper in 1878 zijn bespreking van dit boek. Daarin had Gunning betoogd dat we in de geboorteverhalen van Jezus te maken hebben met legenden die de indruk weerspiegelen die Jezus heeft gemaakt. Kuyper vatte zijn kritiek samen in de vraag: 'bericht of gedicht?'[31] Deze aanval op Gunning is verbijsterend, omdat bekend is dat Gunning zelf niet hele-

maal tevreden was met zijn inleiding. Hij had er met Kuyper over gecorrespondeerd, had hem direct na publicatie geschreven dat hij deze eerste aflevering terug zou nemen en was vervolgens bij Kuyper op bezoek geweest om over zijn inleiding te overleggen. Desondanks heeft Kuyper zijn kritiek gepubliceerd. Gunning werd daardoor bijna onmogelijk gemaakt als predikant en voelde zich bovendien gedwongen zijn benoeming tot (kerkelijk) hoogleraar te Utrecht niet aan te nemen. Daarbij kwam dat Kuyper Gunning inhoudelijk geen recht had gedaan. Ook voor Gunning ging het om wat geschied was. Dit gebeuren was echter zo groots, dat het door de mens niet op adequate wijze kon worden weergegeven. Tenslotte valt op dat Kuyper geen alternatief bood en in feite de moeilijkheden waarvoor de geboorteverhalen ons stellen, negeerde.

Als gevolg hiervan kwam het tussen Kuyper en Gunning tot een breuk. Maar er sneuvelde meer dan deze persoonlijke verhouding. In feite zien we hier in een notendop het drama van de negentiende-eeuwse orthodoxie, die een weg moest zoeken tussen een scholastieke schriftbeschouwing en een toenemend inzicht in de wordingsgeschiedenis van de bijbel. In dit conflict liggen tevens de kiemen van de kerkscheuring uit 1926 en van de spanningen rond de schriftleer in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw. Kuyper had behoefte aan absolute zekerheid, aan materiële vastheid, aan een absoluut gezag. Die legde hij op aan de Schrift. Daarbij bleef hij doof voor de kritische vragen van geestverwanten en tegenstanders. Werd zo niet a priori een schema aan de Schrift opgelegd? Tegenstanders en geestverwanten die hem dat voorhielden hadden natuurlijk gelijk. Maar Kuyper wist met zijn standpunt velen aan zich te binden. Die binding zou gedurende vele decennia blijven bestaan.

Na de botsing met Gunning richtte Kuyper zijn pijlen op de latere ethischen, van wie met name de Utrechtse oudtestamenticus J. J. P. Valeton jr het moest ontgelden.[32] Deze vakman, die zich veel moeite getroostte geloof en kritiek met elkaar te verbinden, oefende een grote aantrekkingskracht uit. Hij was en werd steeds meer de grote man van de Utrechtse theologische faculteit. Kuypers polemiek werd steeds feller, hetgeen ongetwijfeld niet alleen te maken heeft gehad met zijn behoefte aan zekerheid, maar ook met de stichting van de VU: hij had studenten nodig, en Utrecht was, met Valeton, een grote concurrent. Deze polemiek kwam in 1881 bij de rectoraatsoverdracht tot

een hoogtepunt. Kuyper waarschuwde voor de schriftkritiek en had daarbij vooral de ethischen op het oog. In de Schrift is niets toevalligs. 'Ze ontstond niet vanzelf, maar werd te weeg gebracht naar een vast bestek. Reeds in Gods eeuwig decreet lag het oorspronkelijk waarvan de Schrift die wij ontvingen slechts de ongave afdruk is'.[33] Vandaar dat hij enige tijd later kon schrijven 'dat hetgeen in de Heilige Schrifturen staat, zonder eenige twijfeling geloofd moet worden, OMDAT HET ER-
28 IN STAAT'.[34]

Deze rede is, zo wordt wel gezegd, door Kuypers latere geestverwanten veelvuldig geciteerd, wellicht meer nog dan de hoofdstukken in zijn *Encyclopaedie* die over de Schrift handelen.[35] De rede is betrekkelijk compact en bovendien minder dubbelzinnig dan de betreffende hoofstukken in de *Encyclopaedie*. Toch mogen de verschillen tussen deze rede uit 1881 en Kuypers visie zoals neergelegd in de *Encyclopaedie* niet worden overdreven.[36] Ook daar is het hem te doen om de zekerheid des geloofs. De schriftleer wordt namelijk behandeld als deel van de epistemologie. Ook overigens vinden we allerlei elementen uit 1881 terug.

Kern van Kuypers schriftleer is dat Openbaring en Schrift heel dicht bij elkaar liggen.[37] Echte kennis van God, archetypische kennis, bestaat slechts bij God zelf. Van die kennis is de ectypische kennisse Gods een afdruk. Deze kennis van God is via een historisch proces in de bijbel terecht gekomen. Dat proces is echter niet buiten God omgegaan. Kuyper spreekt in dit verband over de grafische inspiratie. Hij omschrijft die als 'die leiding door den Geest Gods aan den geest der schrijvers, verzamelaars en redacteuren van de Heilige Schrift gegeven, waardoor deze ἅγιαι γράφαι zulk een gestalte aannamen, als dit in den Raad des heils, onder de mediae gratiae, door God voor zijn Kerk gepraedestineerd was'.[38] De Schrift is gemaakt overeenkomstig een plan dat alleen aan God bekend was. God heeft de schrijvers van de boeken van de bijbel zo geschapen en geleid, dat zij precies hebben gemaakt wat Hij wilde.[39] Zo komt God zelf ons nabij: 'Het kan bij de Heilige Schrift nooit zijn een God *van verre*, en nu die Schrift iets, wat God mij *uit* die verte toezendt. Veeleer biedt de telephoon het beeld, dat hier de werkelijkheid vertolkt. God wel een God van verre, maar die juist door en in de Schrift u nadert; u zijn tegenwoordigheid ontsluiert; en u toespreekt, alsof gij vlak bij Hem stondet en Hij Zijn vleugelen over u uitspreidde'.[40] Zo wordt de marge tussen Openbaring en

Schrift minimaal en wordt de geschiedenis als geschiedenis geëlimineerd.

Kuyper probeerde aan de consequenties van dit principe te ontkomen door te stellen dat de *grafische* inspiratie *organisch* gedacht moest worden. Menselijke vermogens zijn van wezenlijk belang en spelen een bemiddelende rol bij de inspiratie. Hij onderstreepte daarom dat bij het schrijven van de bijbel 'tot op zekere hoogte (...) niets dan natuurlijke factoren werkten.'[41] De menselijke schrijvers van de Schrift hebben hun normale, menselijke capaciteiten bij het schrijven gebruikt. Hun subjectiviteit werd niet verdrongen. Maar als de Schrift gepredestineerd is, hoeveel stelt die subjectiviteit dan nog voor?

Inderdaad wordt Kuypers schriftbeschouwing gekenmerkt door een intrinsieke spanning, die hiermee samenhangt dat de schriftleer bij Kuyper onderdeel is van de epistemologie.[42] De inzet bepaalt de uitkomst. Kuypers schriftleer is het sluitstuk van een lange lijn van denken, die tot doel heeft de zekerheid in het menselijk kennen van God veilig te stellen. Wij kennen werkelijk God, want er loopt een rechtstreekse lijn van de *archetypische* kennis naar de *ectypische* kennis van God. Die kennis is niet willekeurig in de bijbel terechtgekomen, maar als gevolg van het werk van de Heilige Geest. Die Geest overtuigt ons van het gezag van de Schrift. Als gevolg daarvan is er bij Kuyper weinig ruimte om aan de menselijkheid van de Schrift het volle pond te geven, laat staan dat hij zou kunnen openstaan voor de schriftkritiek. Daarvoor stond er zijns inziens te veel op het spel.

[2] Een moeizame start (1880-1892)

30 De eerste jaren van haar bestaan werd de jonge universiteit geplaagd door aanloopmoeilijkheden van verschillende aard. Het had wellicht niet helemaal overtuigend geklonken toen Kuyper op de stichtingsdag van de VU verklaarde dat hij zich met zijn geesteskind tot blozens toe verlegen gevoelde, maar het was daarom niet minder een waagstuk, voor de betrokkenen: een geloofsstuk. Ze konden niet bevroeden wat hun nog allemaal te wachten stond. De financiële mogelijkheden waren beperkt en het lukte niet voor alle vakken geschikte docenten te vinden. Tevens bleek dat zij met elkaar van mening verschilden over de relatie van de VU tot de Nederlandse Hervormde Kerk. Daarachter lag een verschillende visie op de Nederlandse samenleving. In het bijzonder deze laatste kwestie heeft de verhoudingen in sterke mate beïnvloed.

DE EERSTE BENOEMINGEN

Een van de taken waarvoor de jonge vereniging zich gesteld zag, was het aantrekken van hoogleraren. Curatoren gingen voortvarend te werk en besloten reeds op hun eerste vergadering aan directeuren voor te stellen Kuyper, Rutgers en Hoedemaker te benoemen.[1] Aan Kuyper wilden ze de historische vakken toevertrouwen, aan Rutgers de exegetische en aan Hoedemaker de filosofische vakken (inclusief de dogmatiek).[2] Het zou enigszins anders uitpakken dan curatoren zich hadden voorgesteld. Kuyper en Rutgers werden door directeuren inderdaad begin september 1879 benoemd als hoogleraar en adviseur.[3] Maar het ontbrak directeuren aan vrijmoedigheid op dat moment ook reeds een derde hoogleraar te benoemen. Evenmin wilden ze in dat stadium over gaan tot de verdeling van de vakken. De benoeming van Hoedemaker kwam pas op 30 april 1880. Het gevolg daarvan was dat Kuyper en Rutgers meer dan Hoedemaker vorm hebben kunnen geven aan

de Vrije Universiteit. Te denken valt hier bijvoorbeeld aan het benoemingsbeleid. Ook hebben ze hun invloed aangewend om tot een andere verdeling van de vakken te komen dan curatoren oorspronkelijk voor ogen had gestaan. De belangrijkste wijziging was dat aan Kuyper de dogmatiek werd toevertrouwd. Dat gebeurde overigens pas nadat E. Böhl uit Wenen, een schoonzoon van H. F. Kohlbrugge, niet voor een benoeming in aanmerking wenste te komen en nadat Kuyper aan de bezwaren van curator Felix tegemoet was gekomen.[4] Kuyper had na- 31
melijk in *De Heraut* betoogd dat 'de genade particulier' was. De vrees was dat bij het sterke accent van Kuyper op (de verkiezing van) het individu het *algemene* aanbod des heils binnen het verbond der genade in de verdrukking zou komen.[5] Voor Felix, geestverwant van Hoedemaker, was dat een benadering die geen recht deed aan zijn diepe overtuiging van Gods verbond met het Nederlandse volk. Eerst nadat Kuyper curatoren had verzekerd ook over de verbondstheologie te zullen schrijven, werd hem de dogmatiek toevertrouwd.[6]

Met Kuyper en Rutgers had de faculteit twee zwaargewichten in huis gehaald, die het bovendien goed met elkaar konden vinden. Kuyper noemde Rutgers na diens overlijden zijn alter ego.[7] Wat Kuyper aan visioenen had, werd door Rutgers in een organisatorische vorm gegoten. Kuyper was de man die naar buiten toe optrad, Rutgers heeft in de stilte van de studeerkamer de gevoerde besprekingen doordacht, uitgewerkt en vastgelegd.[8] Hij heeft in de samenstelling van alle reglementen de hand gehad. En samen namen ze gedurende vele jaren bijna de helft van de colleges voor hun rekening. Rutgers legde zich toe op de historische vakken en het kerkrecht, Kuyper op de systematische theologie.[9] Daarnaast vulden ze de 'gaten' in het rooster en verleenden ze hand- en spandiensten waar nodig. Kuyper bijvoorbeeld werd op zeker moment benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Faculteit der Letteren om ten behoeve van de propedeutici Nederlands te doceren. Rutgers doceerde exegese Oude Testament. 'Ze vormden een prachtig team, waren met verschillende gaven gesierd, maar één in bezieling'.[10]

Hoedemaker was, zo lijkt het wel, een derde wiel aan de wagen. Gaandeweg ontwikkelde hij zich in een andere richting dan Kuyper en Rutgers. Wat hen verdeelde was een verschillende visie op het Verbond. Het ging daarbij ten diepste om de vraag of er uit de nieuwe grondwettelijk vastgelegde verhoudingen in de samenleving ecclesiologische

F. L. Rutgers

consequenties zouden worden getrokken. Als geaccepteerd werd dat rooms-katholieken volwaardige staatsburgers waren, als onder ogen werd gezien dat zij 35 % van de bevolking uitmaakten en als onder ogen werd gezien dat de hervormde kerk vele 'randkerkelijken' telde, wat waren daarvan dan de consequenties voor de theologie, voor de visie op de kerk? We zouden kunnen zeggen: Kuyper koos welbewust voor de kerk als een vereniging van gelijkgezinden. Hij accepteerde dat Nederland geen protestantse natie was. Felix en Hoedemaker voelden zich veel meer verwant met het verbondsdenken, dat de nadruk legde op de grote daden Gods in Neerlands geschiedenis en op Zijn trouw. Kuyper stond op dit punt meer onder invloed van Schleiermacher dan Hoedemaker lief was. Die oriënteerde zich bij voorkeur en in toenemende mate op Voetius en ontwikkelde zich meer en meer als de man van de volkskerkgedachte.[11] Hiermee hing samen dat Kuyper en de zijnen de kerk vooral zagen als een verbond van kerken en dat Hoedemaker dacht vanuit de ene kerk van Nederland. Kuyper en Rutgers legden een groot accent op de autonomie van de gemeente en meenden dat actie ten behoeve van de studenten van de VU vanuit de basis diende te geschieden. Hoedemaker wilde vooral de synode aanspreken.

In het licht van de hierboven beschreven verschillen zal duidelijk zijn waarom Hoedemaker enige tijd heeft geaarzeld alvorens zijn benoeming aan te nemen. Veel was nog niet uitgekristalliseerd, maar dat er sprake was van verschillen in kerkvisie staat vast. Wellicht juist omdat Hoedemaker uit de Afscheiding afkomstig was, zag hij scherp welke beperkingen er aan de kerkvisie van Kuyper en de zijnen kleefden. In 1880 echter was zijn verbondenheid met de idealen van de Vrije Universiteit groter dan zijn aarzeling. Op 2 mei 1880 antwoordde hij directeuren dat hij de benoeming aannam.[12] De intensiteit van dit innerlijk conflict nam in de loop van de jaren toe, in 1887 vroeg hij ontslag.

Een eerste botsing vond plaats toen Kuyper op de senaatsvergadering van 29 september 1880 voorstelde van een predikantenconferentie een blijvende vereniging te maken, die voorlopig als een 'senatus ecclesiasticus zoude kunnen dienen'. Later zouden daar dan ouderlingen aan kunnen worden toegevoegd om zo een 'general assembly' te vormen. Lohman wees erop dat hiermee de oude waan gevoed werd dat de predikanten eigenlijk de kerk uitmaakten, Rutgers meende dat

die predikanten dan toch zeker door hun kerkenraden gemachtigd zouden moeten worden, Hoedemaker vreesde voor de kerk. Als gepoogd zou worden 'door zulk een vergadering de kerk uiteen te halen', zou hij zich verplicht voelen zijn ontslag in te dienen. De zaak werd gesust en er werd nooit meer iets van vernomen. Uiteindelijk zou protest niet baten. Het was toch deze weg, die van de plaatselijke, geestverwante, autonome kerkenraden, die Kuyper en Rutgers wensten te
34 gaan. Hoedemaker zou het zeven jaar aan de VU volhouden. Hij verzorgde onder meer het onderwijs in de natuurlijke godgeleerdheid, ethiek, de idolatrie en de practica. Ook verzorgde hij onderwijs aan de propedeutici.

Op verzoek van curatoren ondernam Kuyper in het voorjaar van 1880 een reis naar Duitsland om iemand te vinden die het noodzakelijke onderwijs in de Semitische letteren kon verzorgen. Direct resultaat had deze reis niet gehad, maar tijdens een van Kuypers ontmoetingen was de naam van F. W. J. Dilloo gevallen, predikant te Soldin. Rutgers had hem uitgenodigd voor een ontmoeting in Amsterdam.[13] Deze ontmoeting vond plaats op 28 mei 1880 en Rutgers meldde vervolgens op 2 juni aan curatoren dat Dilloo, 'zoo door beginselen als kunde' de geschikte man was voor deze functie. Curatoren namen deze aanbeveling over.[14] Aan Dilloo, diezelfde dag nog door directeuren benoemd aan de Faculteit der Letteren, werd ook het onderwijs in het Oude Testament toevertrouwd.[15] Daarnaast verzorgde hij enige tijd het onderwijs in de nieuwtestamentische vakken.

Dit laatste heeft directeuren nogal wat hoofdbrekens bezorgd omdat daarover met Dilloo een financieel conflict ontstond. Dilloo had namelijk in het eerste jaar de colleges Nieuwe Testament voor zijn rekening genomen en meende om die reden in aanmerking te komen voor het honorarium dat oorspronkelijk bestemd was geweest voor de beoogde hoogleraar Ph.S. van Ronkel.[16] Uit het vervolg blijkt dat dit verzoek niet werd gehonoreerd. Als vergoeding ontving hij fl 1000,–.[17] In het voorjaar van 1882 escaleerde de zaak.[18] Na een emotionele vergadering met directeuren vroeg Dilloo ontslag, om dat verzoek een maand later weer in te trekken. Voorlopig zou hij nog aan de VU verbonden blijven, maar de colleges Nieuwe Testament werden voortaan door een ander verzorgd.

Voor het Nieuwe Testament hadden directeuren oorspronkelijk de Amsterdamse predikant Ph.S. van Ronkel benoemd, niet als ordinarius, maar als buitengewoon hoogleraar.[19] Van Ronkel, een vriend van Kuyper, had in reactie op zijn benoeming aan directeuren laten weten dat hij gezien zijn gezondheid deze taak niet op zich kon nemen.[20] Aan Rutgers schreef hij in verband hiermee: 'Wat zult gij een oude afgeleefde knol voor de fonkelnieuwe koninklijke equipage spannen'.[21] Even heeft hij nog met de gedachte gespeeld tijdelijk enige lessen voor zijn rekening te nemen, maar ook dat kon hij niet waarmaken.[22] Mede als gevolg hiervan bleef het onderwijs in de nieuwtestamentische vakken aan de VU lange tijd aan de zwakke kant. Het is de vraag of Kuyper dit zo'n ramp vond. Voor hem was de dogmatiek de kroon van de theologie. Maar bij de overige leden van de faculteit en bij curatoren leefde de wens naar een vervulling van deze vacature wel degelijk. Verscheidene namen passeerden in 1881 en 1882 de revue. Zo heeft men onder anderen gedacht aan A. J. C. Zahn uit Stuttgart, maar vanwege diens kwetsbare gezondheid werd in tweede instantie besloten daarvan af te zien. Ook de uit Oost-Friesland afkomstige theoloog H. E. Gravemeijer werd genoemd, maar Felix wist te melden dat deze reeds 68 jaar oud was en onlangs getroffen door een beroerte, waardoor hij absoluut niet in staat zou zijn op te treden als hoogleraar.[23] Zelf dachten curatoren aan H. C. G. Schijvliet, predikant te Utrecht. Die was echter voor de faculteit te oud en bovendien niet gepromoveerd. Als hij de VU wilde dienen zonder bezwaar voor de kas had de faculteit geen bezwaar tegen zijn benoeming.[24] De faculteit achtte op dat moment overigens een benoeming voor de ambtelijke vakken belangrijker. Daarvoor had men de predikant van Schaarsbergen, mr. dr. W. van den Bergh op het oog.[25] Uiteindelijk zou de Rotterdamse predikant en curator dr. A. H. de Hartog enkele lessen op het gebied van het Nieuwe Testament verzorgen.

De Hartog zat al enige tijd in de 'wachtkamer'. Zo had Rutgers hem tijdens de senaatsvergadering van 4 februari 1881 gevraagd in hoeverre hij in staat zou zijn in de literaire faculteit op te treden. De Hartog had daar geen problemen mee, zo blijkt. De oude talen waren steeds het voorwerp van zijn studie gebleven.[26] De volgende vergadering echter lag er een voorstel van curatoren op tafel. Voor Grieks en Latijn dachten zij aan dr. J. Woltjer, conrector te Groningen; als tweede stond De Hartog genoemd als kandidaat voor een professoraat aan de lette-

A. H. de Hartog

renfaculteit, met als leeropdracht de exegese, de hermeneutiek en de patristiek.[27] Indien Woltjer zou weigeren, zou De Hartog in zijn plaats kunnen worden benoemd. In de voordracht van Woltjer kon de senaat zich vinden, maar anders lag dat met De Hartog.[28] Hem werd veel meer geschiktheid voor de literaire studie toegedicht dan voor de exegese, ook omdat voor de exegese 'met het oog op ons verleden, onzen volksaard en ons beginsel zoo mogelijk een specialiteit in dat vak moet worden benoemd.'[29] Wat deze woorden precies inhouden is onduidelijk, maar de strekking kan niemand ontgaan: de senaat, voor vier/vijfde bestaande uit theologen, achtte De Hartog niet geschikt als nieuwtestamenticus.[30] De senaat stelde voor Zahn te benaderen voor de leerstoel Nieuwe Testament.[31] Een advies dat, zoals al gemeld werd, uiteindelijk niet werd overgenomen. De Hartog had men op het oog als buitengewoon hoogleraar voor een nog op te richten, voorbereidende school. Dat laatste moest eerst maar eens goed geregeld worden, zo meenden curatoren.[32] Daarvan is het voorlopig niet gekomen omdat er intussen een nauw contact was ontstaan met het 'vrije' gymnasium van ds. F. L. P. C. van Lingen te Zetten.[33]

Weer enkele maanden later, op 7 september 1881, besloten directeuren, op 'officieuse' voordracht van curatoren, De Hartog te benoemen tot hoogleraar voor de praktische vakken. Het besluit moet vóór 16 december 1881 zijn teruggedraaid, want op die dag bracht Hoedemaker de vacature voor de praktische vakken ter sprake op de senaatsvergadering.[34] Het was enige tijd daarna dat de faculteit wees op Van den Bergh.[35] Toen die bedankt had, bleek Hoedemaker bereid deze vakken voor zijn rekening te nemen.[36] Over De Hartog werd niet meer gesproken.

Een jaar later kwam het toch tot een benoeming van De Hartog. De senaat besloot namelijk op zijn vergadering van 19 mei 1882 aan curatoren voor te stellen De Hartog te benoemen tot regent van het studentenhuis (het hospitium) en hem de titel hoogleraar te geven. In zijn instructie zou kunnen worden opgenomen dat hij enkele lessen zou verzorgen aan zowel de literaire als de theologische faculteit. Hoewel curatoren hiermee in eerste instantie niet zo gelukkig waren (het was nog niet eens zeker dat er een hospitium zou komen), gingen ze na overleg met de senaat uiteindelijk toch akkoord.[37] Bij die gelegenheid werd De Hartog de titel hoogleraar toegekend hoewel hij geen leeropdracht had aan de Faculteit der Godgeleerdheid noch aan die der Let-

F. W. J. Dilloo

teren. In het jaarverslag van de vereniging staat hij dan ook vermeld als 'hoogleraar titulair'. Wat door curatoren uitdrukkelijk bedoeld was als een tijdelijke voorziening zou echter gedurende vele jaren de normale voorziening blijken te zijn. Behalve colleges op het terrein van het Nieuwe Testament verzorgde De Hartog tot aan zijn overlijden in 1895 ook colleges ten behoeve van de propedeutici.

Een derde 'probleem' was de vervulling van de leerstoel voor de ambtelijke vakken. Herhaaldelijk heeft de faculteit de wens geuit een hoogleraar daarvoor te krijgen, maar Van den Bergh, die men daarvoor op het oog had, vond deze functie te zwaar.[38] Deze vakken kwamen bij Hoedemaker terecht. Deze sprak over praktische theologie, een term die ontleend was aan Schleiermacher. Wel nam hij afstand van diens antropologische en godsdienstwetenschappelijke benadering. Als grondbeginsel wees Hoedemaker op de kerk als het lichaam van Christus. Bovendien zijn er vakken die betrekking hebben op de gestalte van de kerk des Heren, het kerkrecht, en er zijn vakken die betrekking hebben op haar levensbeginsel, de liturgiek en de homiletiek.

Zo zag de het personeelsbestand van de faculteit er dus gedurende de eerste jaren uit: Rutgers, Kuyper en Hoedemaker, bijgestaan door De Hartog en Dilloo. Deze laatste zou echter per 1 januari 1886 ontslag nemen. De precieze redenen van zijn vertrek zijn nooit helemaal opgehelderd. Uit de verschillende notulen valt wel op te maken dat Dilloo zeer teleurgesteld was dat hij benoemd was aan de literaire en niet aan de theologische faculteit. Bovendien waren er problemen geweest met zijn honorering en heerste er twijfel over zijn gereformeerde gezindheid. In mei 1885 – Dilloo was nota bene rector[39] – vroeg hij aan directeuren een getuigschrift opdat hij elders zou kunnen solliciteren.[40] Voorts deelde de voorzitter van directeuren de vergadering mee dat Dilloo de vraag had gesteld 'tegen wanneer hij een eervol ontslag moet aanvragen, maar tevens of directeuren wenschten dat hij die aanvrage niet deed.' Met andere woorden: Dilloo liet de mogelijkheid open dat hij zou aanblijven, maar dan moest hij daarvoor gevraagd worden. Daarover werden zowel Kuyper als Rutgers, die na elkaar ter vergadering verschenen, gehoord. Zij waren van mening dat Dilloo qua overtuiging niet helemaal bij de VU paste en ze adviseerden directeuren geen aandrang op Dilloo uit te oefenen om te blijven.[41] Ik heb de in-

druk dat men blij was van hem af te zijn.[42] De colleges werden door de andere hoogleraren verzorgd: Hoedemaker (inleiding Oude Testament), Rutgers (exegese Oude Testament) en Kuyper (Hebreeuws). Pas in 1904 zou de faculteit erin slagen opnieuw een vakman aan zich te binden, namelijk C. van Gelderen.[43]

Twee jaar later nam ook Hoedemaker ontslag. Zijn positie aan de VU was na de Doleantie onmogelijk geworden. De breuklijnen tussen hem en Kuyper waren vanaf de start van de universiteit zichtbaar geweest, maar ze waren in de loop van de jaren steeds duidelijker voelbaar geworden om uiteindelijk tot onoverbrugbare kloven te worden. In dat proces is Hoedemaker langzamerhand gegroeid. Hij schreef eens aan directeur Hovy: 'Kuyper is bezig mij te emancipeeren....' Juist in de moeitevolle omgang met Kuyper heeft Hoedemaker zijn eigen weg gevonden.[44] Het was voor de faculteit, zo kort na de Doleantie die de Vereniging veel leden kostte, een harde klap: eerst Dilloo weg, nu Hoedemaker. Kuyper en Rutgers bleven alleen over, bijgestaan door De Hartog.

De vervulling van de vacature Hoedemaker zou enige tijd in beslag nemen. Daarbij speelde een rol dat velen hoopten op een spoedige vereniging van dolerenden en afgescheidenen. In dat geval zou H. Bavinck, de Kamper dogmaticus, ongetwijfeld naar Amsterdam komen.[45] Er werd dus geen haast gemaakt met een nieuwe benoeming. Wel werd een tijdelijke voorziening getroffen. Van den Bergh, vanaf 1886 curator, verzorgde de ambtelijke vakken (i.c. de homiletiek); de ethiek werd door curator Van Schelven gedoceerd. Deze voorziening werd met het oog op genoemde onderhandelingen enkele malen met een half jaar verlengd. Uiteindelijk hebben beide predikanten tot en met het voorjaar van 1889 hun colleges gegeven. In dat voorjaar – Bavinck had voor een hoogleraarschap te Amsterdam bedankt – begon een ingewikkeld proces rond de benoeming van een nieuwe hoogleraar. Daarbij speelde een rol dat Kuypers liefde voor Van den Bergh enigszins bekoeld was en dat zijn voorkeur nu uitging naar de Rotterdamse predikant dr. W. Geesink.[46] Zo had hij curatoren, wetend dat Bavinck een benoeming zou weigeren, geschreven dat hij deze als enige geschikte kandidaat zag.[47] Curatoren waren echter niet helemaal overtuigd van Geesinks kwaliteiten voor de vakken waarvoor men hem *vermoedelijk* op het oog had.[48] Geesink was namelijk kerkhisto-

Ph.J. Hoedemaker

ricus en er was een vacature voor de vakken die Hoedemaker had gedoceerd. In de brief hierover aan de faculteit werd onder anderen ook Van den Bergh genoemd. Bovendien benoemden curatoren alsnog Bavinck, die daarvoor bedankte. Daarna kwam de faculteit in een brief van 29 mei 1889 met een officiële voordracht.[49] Er was geen kandidaat die door wetenschappelijke studie het bewijs had geleverd in aanmerking te komen voor de ethiek en de praktische vakken. Geesink
42 had een 'algemeene geschiktheid'. Voorgesteld werd hem te benoemen voor de ethiek en de nieuwtestamentische vakken. Tenslotte was de leerstoel voor Nieuwe Testament nog steeds vacant. Voor de praktische vakken dacht men aan Van den Bergh, 'overmits hierin wetenschappelijke methode niet volstaat, tenzij deze gepaard gaat met zulk een persoonlijke invloed van geestelijke aard, dat er tevens vormend op de jongelieden gewerkt wordt'. Omdat de faculteit wel wist dat de middelen ontoereikend waren om twee katheders te doen bezetten, deed ze de suggestie Van den Bergh te vragen de universiteit te dienen zonder bezwaar voor de financiën. Kuyper, die ook achter de schermen zijn voorkeur kenbaar maakte, achtte namelijk een combinatie van beiden het meest gelukkig.[50] 'Van den Berg is geen *wetenschappelijk* man, Geesink wel'.[51] Curatoren gingen akkoord met de voordracht van de faculteit.[52]

Er volgde, mede omdat Van den Bergh niet wilde afzien van zijn honorarium en twee hoogleraren te bezwaarlijk waren, een nieuwe briefwisseling tussen de verschillende betrokken partijen. Uiteindelijk stelde de faculteit voor Geesink te benoemen tot ordinarius en Van den Bergh tot buitengewoon hoogleraar.[53] Uit deze brief valt op te maken dat de faculteit er bezwaar tegen had om Van den Bergh *alle* vakken van Hoedemaker toe te vertrouwen. Zowel zijn gezondheid als zijn 'geneigdheid' speelden daarbij een rol. En bovendien achtte de faculteit de vervulling van de vakken voor zedenleer en de 'geschiedenis van het paganisme', met de daaraan verbonden tijdelijke waarneming van het onderwijs (aan de letterenfaculteit) in de logica en de geschiedenis van de wijsbegeerte belangrijker dan de vervulling van de 'praktika.' Veel vertrouwen in Van den Bergh had de faculteit dus niet, behalve dan voor de praktische vakken, maar die achtte zij minder belangrijk dan het andere deel van Hoedemakers leeropdracht. Vandaar het voorstel om Van den Bergh tot *buitengewoon* hoogleraar te benoemen. Dat scheelde in de kosten. Het grote verschil namelijk tussen

een gewoon en een buitengewoon hoogleraar was het verschil in honorarium. Voor de gewone hoogleraren lag dat vast, voor de buitengewone hoogleraren kon dat in iedere situatie opnieuw worden bekeken. Ondertussen valt er nog iets anders op: van een leeropdracht voor Nieuwe Testament is geen sprake meer. Het ligt voor de hand daarbij te denken aan een verzoek van Geesink zelf. Hij wist zich nauw met De Hartog verbonden en wellicht wilde hij het hem niet aandoen zijn leeropdracht van hem af te nemen.[54] Uiteindelijk werden beiden benoemd tot buitengewoon hoogleraar.[55]

Geesink kon snel besluiten. Zijn leeropdracht omvatte de zedenkunde en elenctiek; in 1895 werd hij ordinarius.[56] Bij die gelegenheid werden hem, als gevolg van het overlijden van De Hartog, ook de nieuwtestamentische vakken opgedragen. Aan de literaire faculteit verzorgde hij het onderwijs in de logica, kenleer, geschiedenis van de filosofie en geschiedenis van de psychologie. In 1905 werd hij aan deze faculteit buitengewoon hoogleraar.

Van den Bergh had allerlei aarzelingen en bezwaren. Hij was als curator al maanden bekend met het feit dat men hem aan de VU wilde hebben, maar schreef op 9 september 1889 aan curatoren dat hij zichzelf niet geschikt achtte. Een andere belangrijke aarzeling betrof het feit dat hij zeggenschap eiste van de kerk bij benoemingen aan de faculteit.[57] Ook anderen hadden voor zo'n toezicht gepleit, en directeuren zetten de eerste stappen op weg naar wat later 'het contract' zou heten. Het was 16 december 1889 toen Van den Bergh directeuren schreef dat hij zijn benoeming aannam. Daarbij bedong hij nog uitstel tot na de aanstaande zitting van de Voorlopige Synode; de kerken zouden eventueel bezwaar tegen zijn benoeming kunnen maken. Vóór Van den Bergh zijn taak op zich had kunnen nemen, overleed hij.

DE OPZET VAN DE STUDIE

Een van de spannende vragen bij de opening van de Vrije Universiteit was de vraag of er wel studenten zouden komen. Dat viel mee. Aan het einde van 1880 waren er weliswaar slechts vier studenten ingeschreven, maar dat aantal zou in de jaren daarna snel groeien en in de hier beschreven periode al spoedig rond de zestig bedragen. Dat waren er

meer dan te Kampen aan de Theologische School studeerden.[58] Toen de vereniging van de beide gereformeerde kerkformaties in 1892 tot stand was gekomen, bleken ruim 40 alumni van de VU predikant te zijn in de Gereformeerde Kerken in Nederland.[59] Maar wat studeerden ze eigenlijk, hoe was de studie opgebouwd? Daarover gaat deze paragraaf.

Jaar	FdG	Kampen
1880	8	0
1881	13	43
1882	24	52
1883	31	48
1884	39	40
1885	39	30
1886	46	31
1887	60	38
1888	67	45
1889	56	53
1890	56	55
1891	61	57
1892	56	59

De toelatingseisen

Wie als student aan de VU wilde worden ingeschreven, diende te voldoen aan de wettelijke eisen die aan de toegang tot een universiteit werden gesteld. Dat betekende dat aankomende studenten een diploma moesten hebben van een zesjarig gymnasium. Dat was de strekking van Artikel 16 van het Reglement van de VU.[60] In datzelfde artikel werd echter bepaald dat voor deze eisen dispensatie kon worden verleend, 'volgens nader vast te stellen regelen'. Zo had men het op 6 februari 1880, dus voordat de universiteit haar deuren opende, vastgesteld. Nadien moest er nog heel veel geregeld worden, ook wat betreft de toegang tot de universiteit.

De concrete aanleiding om zich over de toelatingseisen te buigen was een brief van ds. F. L. P. C. van Lingen, directeur van het enige christelijke particuliere gymnasium in Nederland. Deze had zich tot

rector Kuyper gewend met de vraag langs welke weg zijn leerlingen toegang tot de VU konden verkrijgen.[61]

Van Lingen, sedert zijn studententijd te Leiden met Kuyper bevriend, stond aanvankelijk evenals deze onder invloed van de moderne J. H. Scholten, maar beleefde in zijn eerste gemeente een bekering naar de gereformeerde orthodoxie. Vanaf die tijd was hij een bekend ijveraar voor kerkherstel. Tijdens zijn predikantschap te Zetten begon hij enkele jongelui thuis voor te bereiden op de universiteit. Daaruit ontstond in 1864 het eerste vrije gymnasium in Nederland.[62] Zijn leerlingen trokken aanvankelijk vooral naar Utrecht, maar omdat Van Lingen gegrepen was door de idealen van Kuyper, wendde hij zich tot de Vrije Universiteit.

In zijn brief wees Van Lingen erop dat zijn vijfjarige gymnasiumopleiding met het begin van de nieuwe cursus een zesjarige zou worden en daarmee zou deze voldoen aan de eisen die de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 aan de gymnasia stelde. Met ingang van 1876 waren de gymnasia namelijk verplicht een zesjarige opleiding te verzorgen, waarbij de overheid toezicht hield op de eindexamens. In feite was de universitaire propedeuse aan het gymnasium toegevoegd. Daarom gaf een diploma van zo'n zesjarig gymnasium rechtstreeks toegang tot de rijksuniversiteiten.[63] Van Lingen, die in het afgelegen Zetten soms moeilijk aan bekwame leerkrachten kon komen, had daaraan nog niet kunnen voldoen, maar was er blijkbaar zeker van dat dat met ingang van de jaargang 1881-1882 wel mogelijk zou zijn. Zijn examens werden echter door de overheid niet erkend. Hij wees daarom op de mogelijkheid dat de VU afgevaardigden naar de examens zou zenden, die daar dezelfde rol zouden vervullen als de rijksgecommitteerden bij de gemeente-gymnasia.

Er was dus alle reden om zich te buigen over de verdere inrichting van de studie. Dat gebeurde op de senaatsvergadering van 4 februari 1881. Van Lingen, door Kuyper uitgenodigd de vergadering bij te wonen, liet zich vertegenwoordigen door De Hartog, lid van het curatorium van de VU én van het curatorium van Zetten (1878-1895). Deze wilde de zaak echter liever nog niet behandelen en stelde voor een commissie te benoemen. Van Lingen had volgens hem toezeggingen gedaan over een zesjarige cursus waarover nog geen beslissingen door curatoren waren genomen.[64]

Uitstel van een beslissing hierover was echter niet naar de zin van Kuyper. Hij besefte zeer goed dat de vooruitzichten voor zijn universiteit niet bepaald rooskleurig waren. Hij kon iedere hulp gebruiken, ook die van Van Lingen, en wees erop dat Artikel 16 zo gesteld was om evangelisten te weren, 'wier aanwezigheid het peil van het onderwijs zou doen dalen'. Bovendien wees hij op de mogelijkheid om dispensatie te verlenen. Zou dat artikel niet gebruikt kunnen worden om aan
46 de wens van het schoolbestuur tegemoet te komen?

Het voorstel van Kuyper riep verzet op. De Hartog wees erop dat als er een nauwe band zou ontstaan tussen de VU en Zetten, dit voor Zetten wel eens de consequentie zou kunnen hebben dat het alleen nog maar leerlingen zou trekken die naar de VU wilden gaan. De Hartog wees daarmee in bedekte termen op het feit dat in het curatorium van Zetten de meningen over Kuyper en zijn VU verdeeld waren. Hoedemaker stelde de vraag naar de motieven van Van Lingen, waarop Fabius wist te vertellen dat de resultaten van Van Lingen de laatste jaren nogal slecht waren en dat hij de admissie-examens van de universiteiten vreesde. Lohman reageerde met de vraag waarom de VU geen lagere eisen zou stellen.

De vergadering besloot uiteindelijk een gesprek met het curatorium van Zetten aan te gaan. Lohman en Fabius werden met deze opdracht belast. Bij monde van laatstgenoemde werd de senaat op 13 mei verslag gedaan van hun bevindingen.[65] Zolang niet telkens een onderzoek zou worden ingesteld naar de bekwaamheid van de leerlingen om het academisch onderricht te genieten, staat hun geen andere weg open dan ieder voor zich dispensatie te vragen, zo luidde de conclusie. Een overeenkomst tussen beide instanties lag dus voor de hand. In de discussie hierover bleek dat Felix van mening was dat het curatorium van Zetten liever geen nauwe band met de VU wilde. Rutgers daarentegen drong er juist op aan zo'n band te creëren. Kuyper stelde voor zelf een admissie-examen in het leven te roepen, Fabius wilde van de gelegenheid gebruik maken *alle* examina te regelen, omdat alles met alles samenhing.

Het was inderdaad de hoogste tijd een en ander vast te leggen, want het ontbreken van vaste regels had bij Houtzagers al tot grote irritatie geleid.[66] Op eigen initiatief had hij in 1879 contact met Kuyper gezocht over diens plannen voor een gereformeerde universiteit.[67] Deze had hem geadviseerd eerst zijn propedeuse te Utrecht te voltooien en

vervolgens naar de VU te komen.[68] Houtzagers had dit advies na veel aarzeling opgevolgd. Toen hij tijdens het eerste college bemerkte dat twee andere studenten uit Utrecht zonder propedeuse toegang hadden verkregen tot de VU, was hij daarover gepikeerd.[69] Uit een brief aan Kuyper blijkt dat Houtzagers zich bovendien druk maakte over het feit dat Kuyper hun beloofd had dat ze zich na hun opleiding aan de VU terstond beroepbaar zouden kunnen stellen. Dat betekende naar het oordeel van Houtzagers een scheuring.[70] Zover wilde hij zelf op dat moment niet gaan. In eerste instantie had hij daarom de neiging de VU te verlaten, om na de kerstvakantie 'na veel innerlijke strijd' toch weer terug te keren.[71]

De kwestie maakte duidelijk dat de VU zich moest buigen over een reglement op de examina.[72] Dat was waar Fabius op aandrong. En inderdaad werd op voorstel van Kuyper een commissie benoemd die zich over drie vragen moest buigen: 1. Moet de VU een propedeuse inrichten? 2. Welke eisen moeten worden gesteld aan de examina? 3. Hoe zal de dispensatie geschieden? Kuyper en Rutgers werd gevraagd in deze commissie zitting te nemen.

De zaak kwam 2 juni 1881 aan de orde in de vorm van een voorstel, waarvan de letterlijke tekst helaas niet bewaard is gebleven. Uit de reacties valt op te maken dat dit voorstel bedoelde ook leerlingen met een overgangsbewijs van vijf naar zes gymnasium toe te laten. Hoedemaker leidde daaruit af dat Kuyper en Rutgers geen al te grote blokkades wilden opwerpen en reageerde teleurgesteld. Rutgers repliceerde dat de openbare gymnasia een leerplan hadden waarin de propedeuse was opgenomen. Een propedeuse die Kuyper en Rutgers bij de universiteit wilden trekken. Met andere woorden: wat er aan niveau verloren zou gaan door de toelatingseisen te verlagen, werd teruggewonnen door de propedeuse in te voeren. Verder meende Rutgers dat de VU toch een heel eigen spoor zou moeten trekken gezien het feit dat het kandidaatsexamen geheel anders zou zijn dan aan de rijksuniversiteiten. Hoedemaker echter – en daar wrong de schoen – meende dat de VU de studieopzet zo moest regelen dat er zolang mogelijk een gelijk spoor met de rijksuniversiteiten gevolgd werd. Hoe groter de verschillen, zo interpreteer ik zijn bezwaren, hoe moeilijker het voor studenten van de VU werd om hervormd predikant te worden. Rutgers keek daar anders tegenaan. De VU moest vertrouwen op zijn beginsel. 'Achten wij op zichzelve den weg dien wij volgen beter, dan zal dit ook al-

lengs wel aan de vruchten blijken.' De hervormde kerk had bovendien geëist dat iemand drie jaar aan een rijksuniversiteit moest hebben gestudeerd om predikant te kunnen worden.[73] Daarmee werden leerlingen van de VU buitengesloten, zo merkte hij op. Met andere woorden: dat argument had zijn betekenis verloren.

Uiteindelijk werd men het erover eens dat voor het afleggen van het kandidaatsexamen de student zowel een bewijs van inschrijving zou moeten overleggen als een bewijs dat hij met goed gevolg de propedeutische studie had gevolgd. De eisen werden uiteindelijk zo geformuleerd, dat de propedeuse een tweejarige vooropleiding zou worden. De verantwoordelijkheid daarvoor werd bij de literaire faculteit gelegd.[74] Ten slotte werd de dispensatieregeling aanvaard. Dispensatie werd verleend aan ieder die een diploma had van een vrij gymnasium waarvan de diploma's contractueel door de senaat waren erkend. Een tweede mogelijkheid was er voor wie met goed gevolg een admissie-examen had afgelegd. Ten slotte hield men voor degenen die aan deze beide eisen niet konden voldoen, de deur nog op een kleine kier open.

Het curatorium van Zetten reageerde verheugd op de besluiten van 2 juni en deed een voorstel om tot een regeling te komen. Dit kwam erop neer dat jaarlijks een afgevaardigde van de VU als gecommitteerde zou optreden bij de overgangsexamens van klas vijf naar klas zes bij die leerlingen die het voornemen hadden aan de VU te gaan studeren. De senaat stemde op 16 juni met deze voorstellen in en formuleerde een ontwerpovereenkomst. Tevens werd op die vergadering de regeling voor het admissie-examen vastgesteld.[75]

Dit betekende dat leerlingen van Zetten met een vijfjarig gymnasium toegang hadden tot het propedeutisch examen van de VU. Kuyper en Van Lingen hadden bereikt wat ze wilden: een speciale band tussen de VU en Zetten, waarbij Zetten niet aan de hoge wettelijke eisen behoefde te voldoen. De toelatingseisen voor de VU werden lager gesteld dan aan de rijksuniversiteiten. Daar staat echter tegenover dat de propedeuse langer was en van een andere inhoud dan aan de rijksuniversiteiten: twee jaar. Dat laatste wordt niet gemotiveerd. Waarom was er eigenlijk, afgezien van dat 'inhaaljaar', een propedeuse nodig behalve voor Hebreeuws en Israëlitische oudheden? Was dit een bewuste keuze? Wilde de VU zich onderscheiden van de andere opleidingen door vooral de eisen niet te laag te stellen? Een van de eerstelingen die via

Zetten naar de VU kwam, A. Schouten, meent in zijn autobiografische terugblik inderdaad dat dit een belangrijk aspect was.[76]

Een voordeel voor de VU was dat er in ieder geval één gymnasium in Nederland was, waar leerlingen op de VU werd gewezen. Van Lingen was enkele jaren een vurig propagandist voor de VU. Zo schrijft Schouten: 'De Vrije Universiteit had bijzondere bekoring maar er was niemand die iets goeds voorspelde aangaande de vooruitzichten der studerenden.' Het vlugschrift van Van Lingen, *Doopbelofte en hooger onderwijs*, waarin hij een vurig pleidooi voor de VU voerde, had in het geval van Schouten zelf een belangrijke rol gespeeld, omdat het voor Schoutens vader de doorslag gaf om hem naar de VU te laten gaan.[77]

Het spreekt vanzelf dat hiermee de vraag naar voren kwam of ook mensen met een vijfjarig gymnasium van een gemeentelijke school toegang hadden tot de VU. Tevens rees de vraag of iemand met een zesjarig gymnasium net zolang geacht werd over zijn propedeuse te doen als iemand met een vijfjarig gymnasium. De eerste groep werd toegelaten.[78] Voor de tweede groep volstond, zo stelde Woltjer in 1883 voor, een eenjarige propedeuse.[79] Omdat een en ander de letterenfaculteit regardeerde, werd het aan haar overgelaten. Hoewel ik hiervan verder nergens duidelijke sporen heb kunnen vinden, neem ik aan dat een en ander overeenkomstig de wensen van Woltjer is geregeld.

De relatie tussen de VU en Zetten werd steeds inniger. In 1885 speelde zelfs de vraag of Zetten niet verplaatst zou moeten worden naar een centrale plaats in het land. Uiteindelijk ging dit niet door. Spoedig daarna begon men in Amsterdam met de voorbereiding van de oprichting van een gereformeerd gymnasium. Dat opende in 1889 zijn deuren.[80] Rond diezelfde tijd was in de relatie tussen de VU en Zetten de klad gekomen. Ongetwijfeld speelde de oprichting van het Amsterdamse Gereformeerd Gymnasium daarbij een rol. Bovendien was er sprake van vervreemding tussen Kuyper en Van Lingen. Deze laatste stuurde in 1889 aan op een relatie met de Theologische School te Kampen.[81] Overigens werd dat niet gemeld aan de VU. Daar klaagde Van Lingen over de ongelijke behandeling. Waarom stuurde de VU wel examinatoren naar Zetten, maar werden leerlingen van andere gymnasia zonder meer geaccepteerd?[82] In het antwoord werd verwezen naar de kwaliteitsgarantie die met de wettelijke regeling gegeven was.[83] Later wees Van Lingen erop dat het gerucht ging dat de gemeen-

telijke gymnasia heel gemakkelijk een overgangsbewijs van vijf naar zes gymnasium gaven als bekend was dat iemand naar de VU ging.[84] Hierover werd door de senaat advies gevraagd aan de literaire faculteit. Dat advies kwam op 6 december ter tafel.[85] Door Woltjer werd voorgesteld het contract met Zetten niet te verlengen en voortaan van allen die zich met een overgangsbewijs van vijf naar zes gymnasium zouden melden een admissie-examen te verlangen. Aldus werd besloten.[86] Zo viel Van Lingen in zijn eigen zwaard.

In 1893 werd besloten dat de eisen van het admissie-examen dezelfde zouden zijn als de eisen die gesteld werden aan het eindexamen gymnasium.[87] Het ligt voor de hand dat toen ook de tweejarige propedeuse vervangen werd door een eenjarige, hoewel ik daarvan tot nog toe geen bewijs heb aangetroffen.

De academische examens

Het *propedeutisch examen* kon alleen worden afgelegd na overhandiging van een bewijs van inschrijving en van recensie.[88] Geëxamineerd werd in de vakken Latijn, Grieks, Nederlands, Hebreeuws en Hebreeuwse antiquiteiten. Bovendien werden de studenten geacht zich de eerste beginselen van het Arabisch en Syrisch eigen te maken. Vastgesteld werd dat voor de genoemde vakken twee jaar college gevolgd diende te worden.[89]

Ten behoeve van het *kandidaatsexamen* werd er geëxamineerd in de vakken exegese, gereformeerde dogmatiek, encyclopedie, kerkgeschiedenis, geschiedenis van de gereformeerde kerken, in het bijzonder in Nederland, en in de gereformeerde zedenkunde. Bij de biblica werd van de student tevens een proeve van exegese geëist van *ad aperturam* voorgelegde hoofdstukken. Met andere woorden: hem werd gevraagd, onvoorbereid, een tekst te exegetiseren. Van al deze vakken werd een zodanige mate van kennis gevorderd 'als bij goeden aanleg na minstens driejarige theologische studie kan gerekend worden verkregen te zijn'.[90] Zowel uit het getuigenis van Houtzagers als dat van Schouten blijkt dat vooral Kuyper het zijn leerlingen bepaald niet gemakkelijk maakte. De Wit vermeldt dat Houtzagers bij Kuyper totaal negen uur tentamen deed.[91] Schouten vermeldt dat de tentamens bij Kuyper zeer gevreesd werden.

Daarmee duurde de opleiding tot predikant bij een vijfjarige gymnasiumopleiding totaal vijf jaar: twee jaar propedeuse en drie jaar studie tot aan het kandidaatsexamen. Wie een diploma van een zesjarig gymnasium had, kon in vier jaar afstuderen. Daarna volgden nog de kerkelijke examens, maar die vielen buiten de opleiding.

Tenslotte was er het *doctoraal examen*, dat overigens voor het predikantschap geen vereiste was.[92] Het vormde één geheel met de promotie. Het eerste deel omvatte examen in de uitleg van de Heilige Schrift, geschiedenis van de christelijke leer en leerstellingen, weerlegging van oude en nieuwe dwalingen en het kerkrecht. Bovendien moest over één of meer onderwerpen uit deze vakken een opstel worden ingediend. Als de student dit onderdeel met goed gevolg was gepasseerd, werd hem van faculteitswege een promotor aangewezen en kon hij zich opmaken voor de afronding van zijn studie, de promotie.

Aan de rijksuniversiteiten kende men geen eigenlijke propedeuse meer, want die was in 1876 bij het gymnasium gevoegd.[93] Voor het kandidaatsexamen werd de student in die vakken geëxamineerd die in de wet stonden. Het bestond uit twee delen, die binnen een jaar na elkaar moesten worden afgelegd.[94] Het doctoraal examen bestond uit vier vakken: uitleg van vooraf opgegeven hoofdstukken uit het Oude en uit het Nieuwe Testament, geschiedenis van Israëls godsdienst, zedenkunde en de geschiedenis van de christelijke leerstellingen.

Voor het predikantschap was een doctoraal examen niet verplicht. Wel dienden studenten die predikant wilden worden van synodewege een 'kerkelijk voorbereidend examen' af te leggen bij de kerkelijke hoogleraren. Het schijnt dat dit examen aanvankelijk niet serieus werd genomen. Daarnaast behield de kerk haar zogenaamde 'proponentsexamen'. Al met al duurde de weg naar het hervormde predikantschap bij elkaar zo'n vier jaar. In principe derhalve net zo lang als de weg naar het gereformeerde predikantschap, met dit verschil dat aan de VU de propedeuse langer duurde, aan de overige universiteiten de kandidaatsfase.

Keizersgracht 162

Welke colleges werden er gevolgd?

In 1882 werden de colleges vooral aan het begin van de morgen en het begin van de middag gegeven, 's zaterdags alleen 's morgens. Zij die met hun propedeuse bezig waren, hadden het aanzienlijk gemakkelijker dan de 'echte' theologiestudenten. Tenminste, afgaande op het aantal colleges.[95] Zij volgden namelijk zeven vakken over tien uur, de overige studenten volgden twaalf vakken over tweeëntwintig uur. De meeste colleges waren hoorcolleges, waarbij de studenten weinig anders deden dan dictaat opnemen. Ze volgden deze gedurende drie jaar, waarbij geen onderscheid werd gemaakt tussen tweede-, derde-, of vierdejaars studenten.

Alles bij elkaar lijkt het erop dat de studenten met een behoorlijk zware studielast te maken hadden, tenminste, voor wie alle colleges pleegde te volgen. Sommigen voelden zich dan ook een proefkonijn. Het was duidelijk, aldus de eerdergenoemde A. Schouten, dat er door de professoren naar gestreefd werd om de resultaten van de rijksuniversiteiten in de schaduw te stellen. 'De studie was zwaar in die dagen'. Een bijkomend probleem was dat er nog niet veel geschikte literatuur voorhanden was. Men moest zich behelpen met dictaten, maar ook die waren er nog niet veel.[96] Dit alles maakte het niet eenvoudig om binnen redelijke termijn de eindstreep te halen. Schouten zelf, die in 1883 aankwam, lukte dat met een vertraging van een half jaar. In het voorjaar van 1889 behaalde hij zijn kandidaatsexamen.

Het blijkt dat in de eerste twaalf jaar van het bestaan van de faculteit Kuyper en Rutgers een groot stempel op het onderwijs hebben gedrukt. Niet alleen gaven ze de meeste jaren ongeveer de helft van de colleges, in 1892 had Kuyper de praktische vakken van Hoedemaker overgenomen en Rutgers het Oude Testament van Hoedemaker. Verder is er weinig ontwikkeling te constateren, behalve dat het Arabisch niet meer werd gegeven. In feite lag de ontwikkeling van de VU lange tijd stil, hoewel het aantal studenten voortdurend bleef stijgen.

DE RELATIE TOT DE NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK

Houtzagers was de eerste student die zijn kandidaatsexamen aflegde.[97] Daarmee rezen er voor hem en voor de VU allerlei vragen over de

SERIES LECTIONUM

ANNUENTE SUMMO NUMINE

IN UNIVERSITATE LIBERA QUAE AMSTELODAMI EST HABENDARUM

ANNO ACADEMICO MDCCCLXXX—MDCCCLXXXI.

Rectore A. KUYPER.

F. W. J. HELLOO, Theologiae doctor et in ordine literatorum professor ordinarius, linguae Hebraeae grammaticam tradet diebus Martis et Jovis horâ VIII.
Antiquitates Hebraeas explicet die Lunae horâ XII.
Genesin lectionis primum laudabilis librum percurret die Mercurii horâ VIII.
Praelectionibus interpretabitur Psalmos selectos diebus Lunae et Veneris horâ VIII.
Introitum in libros Veteris Testamenti docebit die Mercurii horâ III.
Linguae Chaldaeae atque Syriacae locis tradet die Martis horâ III.

D. P. D. FABIUS, Utriusque juris doctor et in ordine jurisconsultorum professor extraordinarius, jus publicum, praesertim locis hodie maxime controversum, tradet die Lunae horâ 2 et die Jovis horâ II.
Docebit philosophiam juris diebus Mercurii et Veneris horâ II.
Elementa juris civilis in jure canonico cujusque horis sibi et auditoribus commodis.

Ph. J. HOEDEMAKER, Theologiae doctor et in ordine theologorum professor ordinarius, theologiam naturalem docebit die Lunae horâ X et die Mercurii horâ VIII.
Historiam idololatriae cujusque die Martis horâ III.
In Mohamedanismi inquirat principia die Veneris horâ II.
Eclogas ordinis Christianae reformatae interpretabitur die Jovis horâ II et die Veneris horâ III.
Historiam sacrae revelationis, praesertim Veteris Testamenti, percurret horis sibi et auditoribus commodis.

Disputationibus si et orationibus sacris praesidi horis postea indicandis.

A. KUYPER, Theologiae doctor et in ordine theologorum professor ordinarius, dogmaticen ecclesiae Christianae reformatae tradet generatim diebus Martis atque Jovis horâ I.
Locum «de ecclesia» explanet die Veneris horâ I.
Historiam dogmatum enarrabit die Mercurii horâ I.
Encyclopaediam theologiae reformatae percurret per primum anni partem die Lunae horâ XI.
Cum reformatae Ecclesiae symbolis catecheses Ecclesiarum symbolis comparet per posteriorem anni partem die Lunae horâ XI.
Disputationibus si et orationibus sacris praesidi horis postea indicandis.

F. L. RUTGERS, Theologiae doctor et in ordine theologorum professor ordinarius, historiam ecclesiasticam, imprimis Reformationis aevi, docebit, diebus Martis et Mercurii horâ II.
Historiam ecclesiae partium tradet die Jovis horâ III.
Ecclesiae antiquitates explanet per priorem anni partem die Lunae horâ XI.
Historiam vitae Christianae enarrabit die Veneris horâ II.
Patrum ecclesiae vitas atque scripta cum perpetuo tum historiae per posteriorem anni partem die Lunae horâ XI.
Disputationibus si et orationibus sacris praesidi horis postea indicandis.

. . . . . in ordine theologorum professor, horis postea indicandis, tradet theologiae practicae partem catecheticam.
Exponet theologiae practicae partem homileticam h. c. s.
Jus ecclesiasticum ecclesiae Christianae reformatae interpretabitur h. c. s.
Historiam atque principia missionis docebit h. c. s.
Paedeutologiam Christianam explicabit h. c. s.
De charismatum usu agri h. c. s.
De relationibus quae ecclesiae cum societate atque potestate civili intercedit disputabit h. c. s.

Fr. S. VAN ROOYEN, Theologiae doctor et apud reformatos Amstelodamenses Verbi Divini minister, Pauli ad Ephesios epistolam interpretabitur, diebus Martis et Jovis horâ VIII.
Historiam librorum N. T. docebit die Lunae horâ IV.
Artis textus N. T. conservandi et explicandi leges tradet die Mercurii horâ I.
Locos priores Novi Testamenti maxime vero Salvatoris atque partem ministerium explicabit die Lunae horâ alia et auditoribus commodâ.

De eerste *series lectionum*

relatie tot de kerk. Van meet af aan heeft dit thema een rol gespeeld, ja zelfs de verhoudingen aan de VU bepaald. Niemand had in 1880 een duidelijk beeld van de verhouding tussen kerk en universiteit. Kuyper had in 1882 à titre personnel op de algemene ledenvergadering zijn gedachten uitgesproken over de vraag 'welke zijn de vooruitzichten voor de studenten van de Vrije Universiteit?'[98] In deze voordracht wees Kuyper de universitaire verantwoordelijkheid voor de toekomst van de studenten af. Wel liet hij alle ruimte aan de hoogleraren om door 'raad en daad' invloed uit te oefenen 'in maatschappelijke aangelegenheden'.[99] Maar de verantwoordelijkheid voor de toekomst van de theologische studenten werd bij de synode gelegd. Kuyper was er echter niet optimistisch over dat deze de VU-studenten zou toelaten. Toegeven zou gelijk staan met het tekenen van eigen abdicatie.[100] Vanuit het profetisch perspectief zag hij echter wel degelijk een toekomst voor de theologisch studenten. Hij ontwaarde een ontwaking van de dorre doodsbeenderen, de Geest blaast weer vanuit de vier windstreken. Dat alles zou er niet zijn als er niet nog een roeping van Godswege zou zijn voor de 'gezuiverde kerken'. Langs welke weg dit zou gaan, 'daarover bekommer ik mij in het allerminst niet'. Toch kon hij het niet nalaten twee wegen te schilderen. Of het komt tot een totale abdicatie, of de kerken zullen zelf 'naar goddelijke roeping' de organisatie van 1816 van zich af moeten werpen.[101] Met het afstuderen van Houtzagers in december 1883 kwam alles heel dichtbij. Wat ging er gebeuren? Wat moest er gedaan worden?

Houtzagers had aan zijn hoogleraren gevraagd of het verstandig was dat hij zou gaan preken. Toen dezen hem daarop bevestigend hadden geantwoord, preekte hij voor het eerst op 13 november 1883. Tot zijn eigen verbazing echter las hij in *De Heraut* van 23 december dat studenten van de VU niet mochten preken zonder eerst kerkelijk examen te hebben gedaan. Hierover schreef Houtzagers aan Kuyper. Diens reactie was aanleiding voor een tweede brief.[102] *De Heraut* verschilde blijkbaar van mening met de faculteit die hem het preken toch min of meer had toegestaan, zo moest Houtzagers wel concluderen.

Het was Hoedemaker die de zaak op 11 januari 1884 in de senaat aan de orde stelde. Wat moet de gedragslijn zijn der theologische studenten aan onze universiteit met betrekking tot de bediening des Woords in de Nederlandse Hervormde Kerk?[103] De senaat achtte zich

echter niet bevoegd om zich in een zuiver kerkelijke kwestie te mengen, noch om een advies in een theologische kwestie te geven. Meer gehoor vond Hoedemaker op de vergadering van de faculteit van 1 februari 1884.[104] Daar werd besloten de drie studenten die preekbeurten vervulden op het matje te roepen. Op een vergadering van 8 februari 1884 werd de heren voorgehouden dat ze geacht werden na hun kandidaatsexamen nog een jaar lang colleges dogmatiek en practica te lo-
56 pen.[105] Bovendien mocht een kandidaat dan eerst het Woord bedienen als hij kerkelijk onderzocht was en daarna geroepen door een kerkenraad. De faculteit wenste zich aan deze regels te houden en had het nodig geoordeeld een en ander, met respect voor de eigen verantwoordelijkheid van de studenten, te hunner kennis te brengen.

Over dat extra jaar werd hier en daar smalend gedaan: Kuyper en Rutgers waren nog niet klaar met hun kerkelijke plannen en de jonge student moest nog maar even wachten! Ook geestverwanten maakten Kuyper deelgenoot van hun bezwaren.[106] In ieder geval is het vreemd dat dat jaar genoemd wordt, want het staat in geen enkele regeling vermeld. Het lijkt er inderdaad op dat Kuyper, die nog niet klaar was met de verwerkelijking van zijn kerkelijke idealen, op dat moment geen alumni kon gebruiken.

Ondertussen viel de onzekerheid Houtzagers zwaar. Want in een brief van 10 juni 1884 verzocht hij de faculteit alles in het werk te stellen om de weg naar het predikambt te openen.[107] Tevens vroeg hij wat hij zelf kon doen. En voor het geval die weg vooralsnog was afgesloten, vroeg hij de faculteit om hem tijdelijk aan een baantje te helpen.

De faculteit overlegde dat zij niet bevoegd was advies te geven in kerkelijke aangelegenheden. Wel wilde ze hem vertellen wat onder deze omstandigheden 'de eisch onzer beginselen is.'[108] Dit advies kwam erop neer dat een faculteit als wetenschappelijke instelling geen poging kon of mocht aanwenden om rechtstreeks invloed uit te oefenen op kerkelijk terrein. Wel lag het op haar weg aan te geven, 'welke gedragslijn in een gegeven geval, door de eisch van Gods Woord in overeenstemming met de Geref. beginselen, geboden' is. Mocht er een kerk zijn die een dergelijk advies wenste, dan was de faculteit bereid dit te geven. Met andere woorden: Houtzagers diende af te wachten of een (plaatselijke) kerk bereid zou zijn stappen te ondernemen. Van de faculteit mocht hij niets verwachten. Houtzagers antwoordde bijna per omgaande en creëerde in zijn brief een gelijkenis met zichzelf in

de rol van Gideon. Had Gideon dan in het buitenland moeten wachten totdat in zijn eigen land het leger sterk genoeg was geworden? Of werd er tot hem gezegd: 'Ga, met deze in uw eigen oog nietswaardige bende, en strijd?'[109] Dat laatste was blijkbaar zijn eigen overtuiging, want hij verwachtte 'krachtige medewerking' van de faculteit, ook al was hij nog maar alleen.

Omdat het inmiddels vakantie was en de meeste docenten afwezig waren, antwoordde decaan Rutgers op persoonlijke titel.[110] Daarin ontkende deze dat de faculteit hem het advies had gegeven naar het buitenland te gaan. Dat Rutgers hem had geadviseerd de zogenaamde 'groote weg' niet te gaan, hing niet samen met het feit dat Houtzagers nog maar alleen stond, maar met zijn zwakke theologische kennis. 'Er zijn onderscheiden wegen, die met Gods Woord en de daaruit afgeleide Gereformeerde beginselen overeenkomen. En nu is de questie om den weg of de wegen te vinden, die voor U het beste zijn'. Uit het verband van de totale briefwisseling lijkt te kunnen worden opgemerkt dat de 'grote weg' een route is die via een speciaal examen, het zogenaamde colloquium doctum, tot het predikantschap voerde. Een dergelijke route was hem door Hoedemaker geadviseerd, maar Kuyper en Rutgers vreesden dat Houtzagers tegen een dergelijk examen niet bestand zou zijn.

Houtzagers was enigszins gepikeerd door de brief die hij van Rutgers had ontvangen.[111] Inderdaad had de faculteit als zodanig hem niets geadviseerd, maar sommige leden van de faculteit hadden hem wel degelijk aangeraden naar het buitenland te gaan en te wachten tot er meer kandidaten zouden zijn, zo valt uit zijn reactie op te maken.[112] De kerk kon hen dan minder makkelijk passeren. En inderdaad was er over zijn zwakte gesproken, maar dat was de zwakheid van zijn zenuwgestel. Kuyper had de vrees uitgesproken dat Houtzagers om die reden niet bestand zou zijn tegen een al te strenge ondervraging. Er was op zijn examen niets af te dingen geweest, ook al besefte hij dat hij niet de beste student was geweest. Fijntjes wees hij er in dit verband op dat de man van wie de faculteit veel had verwacht, J. D. van Minnen – hij had overigens nooit iets laten zien van zijn kunnen, zo spotte Houtzagers – wegens overspannenheid lang voordat hij examen moest doen naar Zuid-Afrika was vertrokken, met een aanbevelingsbrief van de faculteit om hem daar aan een baantje te helpen.[113]

De afwachtende houding van de faculteit hing samen met het feit dat de vraag van Houtzagers op 2 juli geagendeerd was voor de algemene vergadering van de Vereniging. Als punt 8 van de agenda stond de volgende vraag vermeld: 'Of het al dan niet raadzaam zij, dat er van onzentwege stappen worden gedaan om de afkomende Theologen tot de Bediening des Woords te doen geraken'.[114] De toon van de vergadering was nu en dan revolutionair: er werd openlijk gesproken over het losscheuren van de synodale banden. Ook Hoedemaker vroeg het woord. Als de Vrije Universiteit tot een kerkelijke breuk zou leiden, zou hij zijn ambt neerleggen, zo hield hij de vergadering voor.[115] Op voorstel van curator Van Schelven sprak de vergadering uit zich van stappen te willen onthouden en het aan ieder persoonlijk over te laten wat gedaan moest worden. Dat zei Hoedemaker genoeg en hij verliet de vergadering voordat tot stemming werd overgegaan. De bereidheid om zich vanuit de VU-kring rechtstreeks tot de synode te wenden was gering. Daar zat niet alleen de weigering achter om de rechtmatigheid van de synodale organisatie te erkennen. Het had ook te maken met de gedachte aan de landelijke kerk als een verbond van kerken. Voor Hoedemaker was de kerk één. De meeste VU-mensen echter hadden een tegenovergestelde visie en hoopten op een actie van een kerkenraad of op een actie van een verband van kerkenraden. Dat was precies wat Hoedemaker niet wilde. Zo ontstond een 'kerk in een kerk'. Zijn verzet echter was tevergeefs. Op de senaatsvergadering van 7 mei 1885 werd na een half jaar overleg definitief duidelijk dat Hoedemaker op onvoldoende steun kon rekenen.[116]

Ondertussen had Houtzagers niet stil gezeten. In een brief van 4 december 1884 had hij de faculteit gevraagd om een antwoord op zijn eerdere brieven.[117] Hij getuigde daarin van een sterk roepingsbesef. Zijn weg was de weg van het predikantschap. Maar nu de normale weg was afgesloten, faculteit, waarheen? Zou Kootwijk, zeventien jaar vacant, geen vingerwijzing Gods zijn? Hij had er 11 november gepreekt en was ervan overtuigd dat de Heer hem daarheen leidde. Maar de faculteit meende dat niet iedere kandidaat zonder meer direct tot het ambt moest worden toegelaten.[118] Hij diende geduldig af te wachten wat de Heer met hem voor had. Toegespitst op Kootwijk: de faculteit durfde er geen oordeel over te geven of dit de weg Gods was. Daartoe moest zij meer inlichtingen hebben.

Na die tijd werden er door Houtzagers geen officiële brieven meer aan de VU-instanties verzonden, hij ging voorlopig zijn eigen weg. De eerstvolgende brief was van 23 oktober 1885.[119] Daarin vroeg hij een bewijs van goed gedrag aan dat hij nodig had om 'kerkelijk examen' te doen. De faculteit wilde dat wel geven. Hoedemaker liet aantekenen dat hij deze kwalificatie voor rekening van Houtzagers liet, vandaar ook de aanhalingstekens in de door hem opgemaakte notulen.[120] De volgende dag kwam hij er in een schrijven aan een van de collegae op terug.[121] Bij nader inzien had hij overwegende bezwaren tegen het afgeven van het getuigschrift. Hij had zich wel gerealiseerd 'welk beginsel' dit verzoek involveerde, maar had gemeend zijn positie te kunnen handhaven zonder daarbij in conflict te geraken. 'Hierin heb ik verkeerd gezien'. 'De kerk, onze stichting, ons land en volk wordt op een weg geleid die niet goed, niet naar het Woord is en ofschoon ik zeer goed weet welke praktische conclusie hieruit voor mij moet voortvloeien, wensch ik daaraan zelfs niet door onthouding of wat ook debet te worden'. Dit was duidelijke taal. Hoedemaker wilde op de zaak terugkomen. Maar omdat ik geen notulen heb kunnen vinden van de gevraagde extra vergadering, neem ik aan dat het getuigschrift al de deur uit was en dat Hoedemakers 'berouw' dus te laat kwam. Het laat zien hoe de spanning bij hem toenam. Het dilemma dat hij reeds bij zijn benoeming gevoelde, begon hem steeds zwaarder te vallen. De spanning werd bijna ondraaglijk. Maar pas toen in 1887 een nieuwe kerkelijke organisatie werd gesmeed, was het breekpunt bereikt. Per 1 januari 1888 legde hij zijn ambt als hoogleraar aan de Vrije Universiteit neer.

HET EERSTE CONTRACT

Van den Bergh had de wens te kennen gegeven dat er een formeel verband gelegd zou worden tussen de kerken en de Faculteit der Godgeleerdheid.[122] Daarmee raakte hij aan een oud thema: moesten er geen afspraken tussen kerk en faculteit worden gemaakt?[123] Dit thema had ook een rol gespeeld bij de onderhandelingen over de vereniging in januari 1889, toen de 'concept-Acte van Ineensmelting' aan de orde was. Daarin was namelijk bepaald dat de School te Amsterdam gevestigd zou worden en uitsluitend zou dienen voor de praktische op-

leiding zodra er een regeling was aangeboden 'waarbij aan de synode van de gezamenlijke kerken behoorlijk medezeggenschap in de benoeming, eventuele schorsing of ontslag van de theologische professoren, en toezicht op het te geven onderwijs' zou worden verleend. Deze concept-acte was echter afgewezen.[124]

Toen Van den Bergh ditzelfde punt in de zomer van 1889 als punt van onderhandeling inbracht, was het bovendien kort te voren in bre-
60 de kring besproken. Op de jaarvergadering van de Vereniging, die op 26 en 27 juni te Dordrecht werd gehouden, stond namelijk als punt 7 geagendeerd een toespraak van Kuyper over het *kerkelijk verband voor de Theologische Faculteit*.[125] Daarin betoogde Kuyper dat een belijdenis gewekt wordt in de kerk. Een theologische faculteit die uit wil gaan van die belijdenis, dient derhalve een verband te hebben met de kerk die die belijdenis uitspreekt. Hij stelde daarom voor 'hulp en raad te vragen bij de vrijgemaakte kerken van 1834 en 1886.' Daartoe had hij maar vast een motie geformuleerd, waarin hij voorstelde aan deze kerken te verzoeken 1. of deze vergaderingen van advies zouden willen dienen bij de benoeming, de schorsing of het ontslag van hoogleraren en 2. of deze vergaderingen haar goede raad of haar opmerkingen zouden willen geven, voorzover de eerste inzake het onderwijs gevraagd werd of de laatste er door werden uitgelokt.[126] Deze resolutie werd met overgrote meerderheid van stemmen goedgekeurd.

Met andere woorden, wat Van den Bergh begeerde, was iets wat in brede kring leefde.[127] Diens overlijden was daarom geen reden voor directeuren de zaak verder te laten rusten. Ook zij hadden er alle belang bij dat het tot een samensmelting van de beide opleidingen zou komen (de geldstroom!) en beseften ongetwijfeld dat dit nooit zou lukken als er geen enkel verband zou bestaan tussen de faculteit en de kerken. Ze wendden zich daarom in een brief van 18 juni 1890 tot de synode van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken met de uitnodiging aan de kerken om de controle over de opleiding te gaan uitoefenen. Daarbij werd verwezen naar de uitspraken van de Algemene Ledenvergadering van 1889, waarin ditzelfde verlangen kenbaar was gemaakt.[128] De vergadering besloot op advies van rapporteurs Rutgers en J. Hania (alumnus van de VU) de predikanten G. van Goor en L. H. Wagenaar te benoemen tot deputaat met als opdracht te onderzoeken op welke wijze aan het gewenste verband tussen de VU en de kerken zou kunnen worden vormgegeven.

Van Goor en Wagenaar togen aan het werk en ontwierpen na overleg met directeuren een contract dat zij ter goedkeuring aan hen voorlegden. Dezen besloten advies te vragen aan de theologische faculteit.[129] Zodra het instemmende antwoord van de faculteit binnen was, richtte Hovy zich tot curatoren om ook hun oordeel te vernemen.[130] Hij had haast, want hij wilde vóór de opening van de synode van de Christelijke Gereformeerde Kerken op 18 augustus 1890 in *De Heraut* melden dat de VU dit contract accepteerde. Hij hoopte natuurlijk dat ook deze synode, die eveneens een brief van directeuren had ontvangen, zich zou willen voegen naar dit contract. Maar in de kring van de curatoren leefden nogal wat bezwaren.[131] Vooral Van Beeck Calkoen en Keuchenius meenden dat de kerken zich veel te veel macht toe-eigenden. Uiteindelijk legden curatoren zich er, enigszins door de haast gedwongen, bij neer.[132] Daarbij speelde een belangrijke rol dat Kuyper en Rutgers dit rapport accepteerden. Toen ook deputaten Van Goor en Wagenaar akkoord waren met enkele voorgestelde kleine wijzigingen kon de overeenkomst op 23 augustus in *De Heraut* vermeld worden als zijnde geagendeerd voor de komende synode.[133]

Deze publicatie van de overeenkomst in *De Heraut* vond plaats twee dagen voordat de christelijke gereformeerde synode zich over zijn brief van directeuren zou buigen. In deze brief werd de vraag gesteld of de synode bij benoeming, schorsing of ontslag van directeuren zou willen adviseren en ook overigens het onderwijs aan de VU zou willen begeleiden met goede raad of opmerkingen.[134] Deze synode achtte een adviseurschap te weinig en wilde eerst na de kerkelijke vereniging over een mogelijk verband praten. Het was inmiddels duidelijk dat een van de pijnpunten bij de onderhandelingen tussen de twee toekomstige partners de opleiding betrof. Blijkbaar wilde de synode van de Christelijke Gereformeerde Kerken de handen vrij houden.

Bij de synode van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken kwam het rapport van deputaten op 8 september 1891 ter sprake.[135] Er werd vrij langdurig over gesproken en vervolgens werd het aangenomen. Daarbij werd bepaald dat de hoogleraren van de faculteit als adviserende leden toegang hadden tot de synodale vergaderingen. Nota bene: het was een gunst, geen verplichting.

Het contract tussen beide partijen werd gesloten, overwegende

> dat de kerken in 'eene Vrije Universiteit op gereformeerden grondslag de meest gewenschte inrichting hebben te erkennen voor de opleiding van hare aanstaande dienaren';
> dat de Vereniging staat op gereformeerden grondslag en met name van de hoogleeraren in de faculteit instemming met die belijdenis vordert;
> dat verband tussen beide 'naar den eisch der gereformeerde beginselen', wenselijk, ja, noodzakelijk is te achten.[136]

Daarna volgen de artikelen. In het eerste artikel werd bepaald dat de faculteit bij benoemingen het oordeel vraagt van deputaten.[137] Mochten deze bezwaar hebben, dan werd dit voor de synode gebracht, die het laatste woord had. Behalve dat deputaten te maken hadden met benoemingen, werden ze geacht toezicht te houden op het onderwijs van de hoogleraren. Daartoe ontvingen ze jaarlijks de *series*, het overzicht van alle colleges die werden gegeven. Verder hadden deputaten het recht de colleges te bezoeken en de examens bij te wonen. Bij gebreken in onderwijs of belijdenis kon men in gesprek gaan, in tweede instantie ook met curatoren, dit alles onder strikte geheimhouding. Als dat alles niets opleverde, moest een en ander ter kennis van de synode en de faculteit worden gebracht. De synode had het recht zich hierover tot directeuren of curatoren te wenden. Dit alles was ook van toepassing op de regent van het hospitium en eventueel anderen die betrokken waren bij het onderwijs. Verder was er toezicht op de studenten, in die zin dat deputaten eventuele opmerkingen ter kennis van de faculteit konden brengen. In Artikel 8 werd bepaald dat doctoren in de godgeleerdheid schriftelijk instemming met de belijdenis van de 'Nederlandsche Gereformeerde Kerken' zouden betuigen, en in Artikel 9 dat ze bij de kerkelijke examens vrijstelling van het 'eigenlijk gezegde wetenschappelijk onderzoek' zouden verkrijgen en alleen zouden worden onderzocht met betrekking tot het 'donum concionandi', de zuiverheid in de leer en de praktische bekwaamheid.[138]

Zo kwam het in 1892 voor het eerst tot een *Rapport der deputaten voor de oefening van kerkelijk verband met de Theologische Faculteit der Vrije Universiteit op Gereformeerden grondslag te Amsterdam*. De conclusie loog er niet om: 'Welk een zegen heeft de Heere ook onzen Kerken geschonken in deze Vrije Universiteit op gereformeerden grondslag'.[139]

CURIOSUM

Het behoorde tot de taak van de senaat toe te zien op de levenswandel van de studenten.[140] In verband hiermee kwam het in 1884 tot een reglement op de tucht.[141] Interessant is Artikel 6: 'Strafbaar is in de Studenten met name: spotternij met het heilige; het niet eeren van wie in den kring der Universiteit boven hen gesteld zijn; het verwaarloozen van hunne studiën; het maken van schulden; dronkenschap, bezoeken van café chantants; en voorts alle gedraging, waardoor zij der Universiteit tot schande zouden zijn of op hunne medestudenten een verderfelijken invloed zouden oefenen'. Sancties waren berisping, schorsing voor bepaalde of onbepaalde tijd en relegatie, verwijdering van de universiteit. Enkele van de eerste studenten verlieten de universiteit omdat er op hun levenswandel een en ander viel aan te merken.

Een van hen was N. Schouten.[142] Door een vroegere hospita was namelijk gemeld dat Schouten bij haar thuis in het voorjaar van 1883 enkele dagen een andere man te logeren had gehad. Het lawaai dat beide heren 's nachts veroorzaakt hadden, was van dien aard geweest dat zij hen er van verdacht zich te hebben overgegeven aan 'sodomie'. Schouten had haar echter bij hoog en bij laag bezworen dat dit niet het geval was geweest en ze had hem geloofd. Kort daarna was Schouten verhuisd. Toen de vroegere hospita later had vernomen dat zijn nieuwe woning ontruimd was wegens 'onnatuurlijke ontucht', en ze bovendien vernomen had dat Schouten daar had samen gewoond met de haar bekende logé, had ze het nodig gevonden alsnog de universiteit te waarschuwen. De zaak kwam in november 1884 aan de orde op de senaatsvergadering. Dilloo en De Savornin Lohman werd gevraagd nader onderzoek in te stellen. Ze bezochten ettelijke malen de hospita en wendden zich tot de politie. Zo vernamen ze dat er sprake was geweest van geruchten over prostitutie van de hoofdbewoners (een moeder met twee dochters). Maar van 'sodomie', zo moesten Dilloo en Lohman concluderen, was niets gebleken. Ze waren tijdens hun onderzoek wel gestuit op het gerucht dat Schouten vroeger van het gymnasium te Zetten was verwijderd wegens homoseksuele handelingen met een medestudent. Van Lingen, die Dilloo daar persoonlijk over kwam inlichten, vertelde hen dat dit inderdaad het geval was geweest. Uit het *Album Studiosorum* van de VU blijkt dat Schouten daarna zijn studie in Heusden had voortgezet en bekroond had met een diploma van het

zesjarige gemeentegymnasium aldaar. Vervolgens was hij naar de VU gekomen.

Toen Schouten door beide hoogleraren gehoord werd, erkende hij zijn verwijdering van het Zettens gymnasium, maar de overige aantijgingen ontkende hij. Dilloo en Lohman hadden echter ook zijn vriend gehoord, zodat er geen ontkomen meer aan was. In tweede instantie gaf Schouten dan ook toe. Een nader oordeel van de senaat wilde hij niet afwachten. Wegens geldgebrek had hij besloten zijn studie af te breken, zo meldde hij Dilloo. Toen de zaak in januari 1885 in de senaat aan de orde kwam, heeft deze zich nog even gebogen over de vraag of er een oordeel over Schouten moest worden uitgesproken. Het voorstel van Rutgers om dit niet te doen en slechts te publiceren dat Schouten had opgehouden student te zijn aan de Vrije Universiteit werd echter aangenomen.[143]

CONCLUSIE

Hier eindigt de beschrijving van de eerste fase in de geschiedenis van de Faculteit der Godgeleerdheid. Een fase die gekenmerkt werd door aanloopmoeilijkheden van verschillende aard. Ten aanzien van de personele bezetting was niet veel vooruitgang geboekt. In feite was de faculteit in 1892 minder sterk bezet dan toen zij in 1880 begon. Alleen Kuyper en Rutgers waren op hun post gebleven, bijgestaan door de hoogleraar titulair De Hartog en, vanaf 1890, de buitengewone hoogleraar Geesink. Dilloo en Hoedemaker hadden hun ambt neergelegd en het was niet gelukt het hooglerarencorps weer op voldoende sterkte te brengen. Ondertussen had de vraag naar de verhouding van de faculteit tot de hervormde kerk geleid tot een kerkscheuring, waarbij veel gereformeerde gelovigen er voor kozen om in de hervormde kerk te blijven. Het enige lichtpuntje was het aantal studenten. Dat steeg tot rond de zestig ingeschreven theologie-studenten, waarna het zich leek te stabiliseren. Daarmee had de faculteit zich een redelijke onderhandelingspositie verworven in de gesprekken tussen de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Nederduitsche Gereformeerde Kerken. In ieder geval qua studentenpopulatie deed de faculteit niet voor de school onder. Maar daarmee is dan ook alles gezegd. Of de VU levensvatbaar was, zou nog moeten blijken. In feite is daarover pas na de Synode van

Arnhem (1902) meer duidelijkheid gekomen. Toen pas kon de faculteit zich verder ontwikkelen.

Jaar	FdG	Kampen
1880	8	0
1881	13	43
1882	24	52
1883	31	48
1884	39	40
1885	39	30
1886	46	31
1887	60	38
1888	67	45
1889	56	53
1890	56	55
1891	61	57
1892	56	59

[3] Kampen en de VU 1892-1902

66 Kort voor de vereniging van beide kerken hadden deze hun opleidingen veiliggesteld.[1] Voor de synode van de Christelijke Gereformeerde Kerk was het een 'beginsel' dat de kerk een eigen predikantsopleiding zou hebben.[2] Dit was als een 'beding' bij de onderhandelingen ingebracht. De synode van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken had, nota bene enkele dagen voordat zij tot de vereniging zou besluiten, uitgesproken dat de VU voor haar de meest wenselijke predikantsopleiding bood.[3] Maar gelukkig accepteerde ze het beding omtrent de Theologische School. Zo kenden de Gereformeerde Kerken in Nederland van meet af aan twee routes naar het predikantschap, waaraan principiële waarde werd gehecht. Dit zou meer dan 100 jaar zo blijven.

Jaar	FdG	Kampen
1893	57	61
1894	57	53
1895	68	45
1896	85	59
1897	81	68
1898	81	73
1899	80	70
1900	66	72
1901	60	71
1902	93	60
1903	97	28
1904	110	27
1905	110	17

Achter de hierboven geciteerde uitspraken en genoemde besluiten gingen werelden van verschil schuil. De Theologische School was opgericht om in de behoefte aan predikanten van de afgescheiden kerken te voorzien, de VU om orthodoxe predikanten op te leiden en om

het wetenschapsideaal van Kuyper gestalte te geven.[4] Daarnaast kenden beide instituten een verschillende bestuursstructuur: de VU ging uit van een particuliere vereniging, Kampen ging uit van de kerk. En last but not least: de beide fuserende groepen kenden een verschillende spiritualiteit. Nog heel lang waren de onderscheiden fusie-partners herkenbaar en lang niet overal kwam het op plaatselijk niveau direct na 1892 al tot een fusie.[5]

Al deze zaken waren bekend; desondanks leefde bij velen de wens om tot één opleiding te komen. Dat zou de saamhorigheid in de nieuwe kerkengroep verhogen en het zou de lasten voor de kerken verlagen. Die wens, waarbij het om twee zulke verschillende instituten ging, heeft tot grote commotie geleid. Deze kwam in 1902 tot een dramatisch hoogtepunt toen, naar een befaamd woord van Bavinck, de meerderheid der synode Kampen aan de minderheid cadeau gaf. Om die reden maakten Bavinck en zijn collega P. Biesterveld de overstap naar de VU. Vele studenten volgden hen. Kampen bleef ontredderd achter. Pas tien jaar later begon de school zich te herstellen van de opgelopen schade. Hiermee raken we een centraal thema uit de hier beschreven periode, zeg maar: de strijd om het bestaan.[6] Zou het lukken beide opleidingen samen te voegen? Of zou een van beide moeten worden afgestoten? Beschreven wordt hoe vanaf de kant van de VU de druk op Kampen steeds verder werd opgevoerd, zodat er mede als reactie daarop een bezwaarschrift tegen Kuyper werd ingediend en de verhoudingen dusdanig verstoord raakten dat men elkaar niet kon bereiken. Vooralsnog lukte het daarom niet een oplossing te vinden voor het probleem van de twee opleidingen.

KAMPEN ONDER DRUK

De eerste promotie (1891) als boodschap aan de afgescheidenen

Op 6 januari 1891 promoveerde Kuypers zoon Herman als eerste aan de Faculteit der Godgeleerdheid. Zowel qua procedure als qua inhoud hield deze promotie een boodschap aan de Christelijke Gereformeerde Kerk in.

Het eerste punt, de procedure, hing samen met een thema dat reeds in 1883 door de toenmalige rector Fabius was opgeworpen, maar dat

nooit verder was uitgewerkt. Dit punt namelijk of bij de examina 'alleen moet geoordeeld worden naar de hoeveelheid der verkregen kundigheden, of ook moet gelet worden op de beginselen en de richting der examinandi'.[7] De senaat besloot later nog eens een afzonderlijke samenkomst aan dit thema te wijden en de theologische faculteit, die binnenkort met een kandidaatsexamen te maken zou krijgen (Houtzagers!) op dit punt nu niets voor te schrijven. Van zo'n afzonderlijke
68 vergadering wordt echter niets meer vernomen. De kwestie kwam pas weer ter sprake tijdens de zitting van de senaat die bijeengeroepen was om de eerste theologische promotie te verrichten.[8] Voorafgaande daaraan memoreerde Rutgers, toen decaan van de faculteit, dat het lange tijd usance was geweest dat niemand tot doctor in de godgeleerdheid kon promoveren dan na 'aflegging eener solemneele verklaring en belofte op het stuk der belijdenis.' Een dergelijke belofte vloeide zijns inziens voort uit Artikel 2 van de statuten en de daarop berustende bepalingen in de verschillende reglementen en instructies.[9] Immers, zo redeneerde hij, met de doctorstitel wordt ook bevoegdheid tot doceren aan de Universiteit gegeven 'voor zooveel de Universiteit dit geven kan.' Vandaar dat hij voorstelde de doctorandus, bij gunstige uitslag, de volgende vragen voor te leggen:

> Verklaart Gij als Doctor in de Godgeleerdheid het standpunt te aanvaarden van de Vrije Universiteit, die voor al haar onderwijs geheel en uitsluitend op den grondslag der Gereformeerde beginselen staat? Erkent gij mitsdien als grondslag voor het onderwijs in de Godgeleerdheid de drie Formulieren van Eenigheid, gelijk die in den jare 1619 door de Nationale Synode van Dordrecht voor de Nederlandsche Gereformeerde Kerken zijn vastgesteld; een zoodanig gezag daaraan hechtende, als genoemde Synode, blijkens hare eigen handelwijze en hare acten, aan de belijdenisgeschriften der Nederlandsche Gereformeerde Kerken heeft toegekend? En belooft gij, bij het gebruik maken van uwe bevoegdheid als Doctor al uw onderwijs dienovereenkomstig te zullen inrichten?

De senaat besloot met algemene stemmen dit voorstel over te nemen. Afgaande op de notulen is er geen discussie over geweest. Of er sprake is geweest van vooroverleg heb ik niet kunnen achterhalen. De gang van zaken heeft iets van een overval. Anderzijds waren de families Kuyper en Rutgers nauw met elkaar verbonden en is het eigenlijk

onvoorstelbaar dat Rutgers Herman Kuyper niet van te voren geïnformeerd heeft over de op handen zijnde te vragen ondertekening.[10] Evenmin is het waarschijnlijk dat Rutgers hierover niet met A. Kuyper van te voren heeft overlegd. Maar hoe dan ook, de senaat ging akkoord. Ze kon niet bevroeden dat deze ondertekening later de bijnaam 'promotiefuik' zou krijgen en nog voor veel discussie zou zorgen.[11] De ondertekening, in een speciaal daarvoor aangelegd boek, diende plaats te vinden direct nadat het besluit tot promotie genomen was en nog voordat de senaatszitting wederom publiek zou worden, zo werd verder besloten. Hierna begon H. H. Kuyper de openbare verdediging van zijn proefschrift. Tijdens de vergadering hierover trok vader Kuyper zich terug, om nadien te mogen vernemen dat zijn zoon het bewuste formulier had ondertekend en bovendien magna cum laude was gepromoveerd.

Met deze gang van zaken werd een duidelijk signaal aan de kerken afgegeven, juist in de jaren van fusie-overleg. 'Aan de confessionele betrouwbaarheid van onze afgestudeerden behoeft niet getwijfeld te worden', zo hield de faculteit het gereformeerde volk als het ware voor. Een en ander werd nog eens bekrachtigd toen een half jaar later in het contract van de kerken met de VU een verwijzing naar deze promotieformule werd opgenomen.

Ook met het onderwerp van de dissertatie werd een duidelijk signaal afgegeven. H. H. Kuyper promoveerde namelijk op een studie over de opleiding tot de dienst des Woords bij de gereformeerden.[12] Daarin poogde hij aan te tonen dat de gereformeerden om principiële redenen de universiteit verkozen als opleidingsinstituut. Overigens valt over heel deze periode de grote aandacht voor het verleden op. Zo promoveerde A. G. Honig een jaar na H. H. Kuyper op Alexander Comrie, J. Hania in 1895 op Wernerus Helmichius, P. Wymenga Jansz. in 1899 op Festus Hommius en A. Kuyper jr, eveneens in 1899, op Johannes Maccovius. De drijfveer achter deze keuze voor de historische vakken is duidelijk: in de historie zocht men de inspiratiebron en het normatieve model voor de verwerkelijking van het streven om in de eigen tijd de gereformeerde kerken op te bouwen en sterk te maken.[13] Het betrof een oud ideaal van Kuyper om langs deze weg de kerk terug te voeren tot haar bronnen.[14] Aan het begin van de lange rij kerkhistorische dissertaties stond deze studie van H. H. Kuyper, die daar-

mee een beslist signaal afgaf in de richting van de afgescheidenen: 'echte gereformeerden leiden hun predikanten op aan een universiteit.'

Bavinck: De School als seminarie bij de Vrije Universiteit

70 Over de opleidingen werd in 1892 afgesproken: 'het thans bestaande blijft voorloopig van kracht.'[15] Toch moest wel een en ander worden geregeld. Daartoe benoemde de nieuwe synode de hoogleraren Bavinck en Kuyper en de predikanten Van Goor (deputaat VU), L. Neijens (curator Kampen) en Van Schelven (curator VU) tot deputaat.[16] Dit deputaatschap kwam in 1893 met een rapport, dat bekend zou worden onder de naam 'concept-regeling'.[17] Bavinck was de auteur.

Na omstandig betoogd te hebben dat de Gereformeerde Kerken zich geen twee opleidingen konden permitteren en dat het handhaven van beide opleidingen de eenheid in de kerken niet zou bevorderen, deed Bavinck een poging de twee 'onverzoenbare' beginselen met elkaar te verzoenen. Enerzijds erkende hij het recht der kerk om een opleiding te verzorgen, anderzijds stond de theologie zijns inziens in verband met het geheel van onze kennis. Alle wetenschappen hebben de Heilige Schrift nodig en dus ook de voorlichting der theologie. Derhalve diende de theologie niet in een seminarie worden ondergebracht, maar aan een universiteit. Hij stelde daarom voor de school om te vormen tot een seminarie bij de theologische faculteit en zo het beste van de twee opleidingen te combineren: de universitaire omgeving en de kerkelijke betrokkenheid. De hoogleraren zouden een dubbele benoeming moeten krijgen: één vanwege de Vrije Universiteit, één vanwege de Gereformeerde Kerken.

Reeds voor de synode begon was het stuk bekend en ondervond het van de zijde van Kampen veel kritiek.[18] Aanhangers van Kampen waren daarom, zo wordt gesuggereerd, zeer sterk vertegenwoordigd ter synode.[19] Het was daarmee al spoedig duidelijk dat dit rapport het niet zou halen. Verscheidene andere voorstellen haalden het evenmin en uiteindelijk stelde A. Littooy mede namens Kuyper, Bavinck en dertien anderen voor de concept-regeling terzijde te leggen, omdat deze naar het oordeel van te velen in strijd was met de eerder gemaakte afspraken. Het was een voorstel dat, zoals voorzitter J. van Andel het uit-

drukte, geboren was 'uit een hooggewaardeerd streven naar behoud der eendracht'. Tot opluchting van velen werd het aangenomen.[20]

Kuyper schreef over deze synode in *De Heraut* van 5 november 1893:

> Thans, na het besluit van de Dordtsche Synode, mag alle twijfel over de 'eigen inrichting' als opgeheven worden beschouwd. Immers, de zaak staat thans zoo, dat gesteld eens het ondenkbare, dat n.l. de curatoren en docenten van Kampen samen het voorstel deden om onze Theol. School op te ruimen, 'de Heraut' hier met alle kracht tegenin zou gaan en zou roepen: neen, de Theol. School moet blijven. Na Amsterdam en Dordt is het onder ons, voor alle Kerken, een uitgemaakte zaak, dat we onze Theol. School als eigen inrichting, onder het geheel zelfstandige bestuur der geïnstitueerde Kerken behouden moeten en behouden zullen.

Boerkoel meent dat door deze klare taal velen werden gerustgesteld.[21] Maar gelet op het vervolg is het nog de vraag of er geen addertje onder het gras school. Kuyper had namelijk opnieuw een benoeming van Bavinck aan de VU in gedachten. En wat zou Kampen zonder Bavinck zijn?

Kuyper had uit de concept-regeling kunnen lezen hoezeer Bavinck geraakt was door het ideaal van een christelijke wetenschapsbeoefening en hoeveel waarde hij hechtte aan een academische omgeving voor de theologiebeoefening. In het najaar begon daarom opnieuw een gesprek over een benoeming van Bavinck aan de VU.[22] In een brief van 18 januari 1894 schreef Bavinck aan Kuyper dat hij een benoeming voor exegese Oude Testament en Hebreeuws zou aannemen. Het is er uiteindelijk niet van gekomen. Bavinck aarzelde, vroeg eerst uitstel van openbaarmaking, vervolgens uitstel van de benoeming met één jaar en tenslotte weigerde hij in het voorjaar van 1895 definitief.[23] Bavinck kwam terug op zijn gegeven woord! Helemaal duidelijk zijn zijn beweegredenen niet, maar zeker speelde een rol dat hij moeite had zich van de dogmatiek los te maken. Tevens realiseerde hij zich dat zijn vertrek een (te?) zware slag voor Kampen zou betekenen en kon of wilde hij vooralsnog de verantwoordelijkheid daarvoor niet dragen.

Voor de faculteit was het natuurlijk een pijnlijke affaire. Daarbij doen we er goed aan ons te realiseren dat de VU er in de zomer van

1895 bepaald niet rooskleurig voor stond. In de Tweede Kamer was de AR-fractie verdeeld geraakt rond de kieswet. Deze verdeeldheid was ook merkbaar aan de universiteit en zou leiden tot het aftreden van de beide hoogleraren Lohman. De Vrije Universiteit zou vanaf dat moment bestaan uit Geesink, Kuyper, Rutgers, Woltjer en Fabius. De Hartog was op 5 februari 1895 overleden en niet opgevolgd. Hoe groot moet de teleurstelling zijn geweest dat Bavinck niet kwam! De faculteit stelde in vergelijking met het beter toegeruste Kampen niet zoveel voor. Daar doceerden de hoogleraren Wielenga, Noordtzij, Bavinck, Lindeboom en Biesterveld. En bovendien werd in Kampen druk gewerkt aan de verhoging van het wetenschappelijk peil. Het project van Kuyper echter had nog steeds meer van een belofte dan van een universiteit. Aanhangers van Kampen hebben dan ook wel gezinspeeld op de grote naam en de geringe omvang van de Vrije Universiteit.

Achteraf gezien kon het wel eens heel heilzaam zijn geweest voor de faculteit dat Bavinck niet naar Amsterdam is gegaan. In afgescheiden kring was er sprake van een toenemende kritiek op Kuypers theologie. Bavinck heeft daarbij een mitigerende rol gespeeld. Deze rol kon hij beter vervullen als hoogleraar te Kampen dan als hoogleraar te Amsterdam. Dat laatste zou hem onder de voormalig afgescheidenen veel krediet hebben doen verliezen en het is niet ondenkbaar dat de fusie zou zijn uitgelopen op een drama.

Kuyper: vrij van de kerk?

Na de synode van 1893 verscheen in het najaar het eerste deel van Kuypers *Encyclopaedie*, in het voorjaar van 1894 gevolgd door de delen twee en drie. Kuyper ging onder meer uitvoerig in op de opleidingskwestie. Een christelijke universiteit moest niet alleen vrij zijn van de staat, maar ook van de kerk, zo betoogde hij. In dit kader is het van belang in het oog te houden dat Kuyper daarmee bedoelde dat de universiteit vrij moest zijn van de *kerk als instituut*.[24] Het onderscheid tussen de kerk als instituut en de kerk als organisme was door hem reeds in 1870 geïntroduceerd, maar speelde in de jaren daarna geen rol van betekenis. In zijn *Encyclopaedie* keerde het begrippenpaar terug. Met de synodale discussies nog in het achterhoofd is de actualiteit van hetgeen Kuyper hierover beweerde duidelijk. Zo stelde hij dat de theologie alleen

kan bestaan in de kerk van Christus. 'Buiten haar erf toch ontbreekt de palingenesie [wedergeboorte], ontbreekt het geloof, ontbreekt de φωτισμός [verlichting], ontbreekt de gemeenschap der heiligen, en ontbreekt de leiding van den Heiligen Geest als "Gemeingeist".'[25] Een neutrale faculteit, gefinancierd door een neutrale overheid, kon daarom per definitie geen faculteit der godgeleerdheid zijn, zo luidt de impliciete conclusie van deze stelling. Maar het 'orgaan der theologie' is ook niet gegeven in de ecclesia instituta. Daarom mag wat te Kampen gebeurt evenmin theologie heten. Het lichaam van Christus, zo zette Kuyper uiteen, omvat veel meer dan de kerk als instituut. Er is een christelijke gezindheid, een christelijke maatschappij, een christelijke wetenschap, een christelijke kunst. Dit alles gaat grotendeels buiten de kerk als instituut om. De ecclesia instituta is gebonden aan en beperkt door de ambten: de dienst des Woords, de dienst der Sacramenten, de barmhartigheid en de kerkregering. Alle overige christelijke levensuitingen werken niet door het orgaan van speciale ambten, 'maar door de organen van het herschapen natuurlijk leven': de vader in het huisgezin, de gelovige magister op school, de christelijke kunstenaar in de kunst.[26] Vrij van de kerk, dat wilde voor Kuyper dus zeggen: *vrij van de kerk als instituut*, van de kerk met haar ambten.[27]

Van belang voor de kerkelijke verhoudingen is daarbij het feit dat Kuyper een voorkeur had voor de kerk als organisme, die hij van veel wezenlijker belang achtte dan de ecclesia instituta. Deze is er geheel op ingericht 'om *centraal* het bewustzijn der geloovigen te bewerken, opdat *hun stand voor God* aan het Woord conform zij'.[28] Het was Kuyper echter niet alleen te doen om de reformatie der kerk, maar om de herkerstening van *heel* het leven. Vandaar dat hij kon stellen dat de kerk als organisme in waarde ver boven het instituut stond. Het instituut is tijdelijk; het instituut zal wegvallen aan het einde van deze bedeling; het instituut is instrumenteel.[29]

Met deze visie op het bestuur van de universiteit stond Kuyper in een lange traditie: zo was het in Nederland altijd geweest. Tot 1795 was het namelijk zo dat de (christelijke) overheid hoogleraren benoemde. Zij dienden afkomstig te zijn uit de kring der gereformeerde predikanten en moesten instemmen met de Dordtse belijdenisgeschriften. Maar de kerk als instituut oefende slechts indirect invloed uit. Ze had namelijk eigen examens en de eisen daarvoor mocht zij zelf formuleren. In

feite is deze situatie ook na het organiek besluit van 1815 blijven voortduren. De overheid kreeg zelfs een nog grotere invloed op het onderwijs, gedeeltelijk ingegeven door haar eigen doelen. Toen kwam de wet van 1876. Kuyper interpreteerde deze als een wet waarbij de theologie in godsdienstwetenschap werd veranderd. Bovendien was er een nauw verband tussen deze wet en de neutrale houding van de staat: de overheid was geen overheid meer die een nauwe relatie onderhield
74 met een van de kerken. De rol van de overheid ten aanzien van de theologie werd bij Kuyper echter niet overgenomen door de kerk als instituut, maar door de kerk als organisme, in de gestalte van een vereniging.

Nadat hij betoogd had dat de theologie tot het terrein van de kerk als organisme behoort, maakte Kuyper enkele opmerkingen over de verhouding tussen school en universiteit. Een school der kerken moge bij gebrek aan beter in het leven worden geroepen, zo'n school kan goed zijn voor de zekerheid van de kerken, maar het kan nooit een wetenschappelijk instituut zijn, zo meende hij. Het is immers niet de roeping van de kerk zich op de wetenschappelijke theologie toe te leggen. Tegelijkertijd geldt dat de kerk de wetenschappelijke theologie niet kan missen: 'Zullen de predikers niet enkel Dienaars des Woords, maar tevens theologen zijn, dan is universitaire ontwikkeling onmisbaar'.[30] De boodschap aan de fusiepartners was duidelijk: ze konden hun school maar beter sluiten en gebruik gaan maken van de Vrije Universiteit.

Theologisch onderbouwde Kuyper dit door te onderscheiden tussen drie soorten kennisse Gods.[31] Er is de persoonlijke kennisse Gods; er is de kerkelijke kennisse Gods en er is de *cognitio Dei* die voortkomt uit de theologie. De eerste dient om aan elk kind van God 'zijn troost in leven en sterven' te schenken. De tweede om aan de kerk haar prediking en haar belijdend optreden tegenover de wereld mogelijk te maken. De derde heeft tot taak de kennisse Gods in het menselijk bewustzijn 'in te dragen'. De eerste behoort tot de persoonlijke levenssfeer van het individu; de tweede tot de kring der ecclesia instituta, de derde tot de kring der ecclesia als organisme gedacht. Hiermee samenhangend is ook de vorm van de *cognitio Dei* verschillend. Het persoonlijk geloof formuleert niet, maar 'utitur et fruitur'.[32] De kerkelijke belijdenis formuleert in dogmata, de wetenschappelijke theologie schift en keurt, ontleedt, leidt af en legt verbanden. De eerste is de vrucht van de per-

soonlijke verlichting, de tweede van de ambtelijke werkzaamheid der kerk (als instituut dus), de derde is de zelfstandige vrucht der studie. Met deze drie 'lagen' in de kennisse Gods correspondeert een drievoudige werking van de Heilige Geest. De persoonlijke en de kerkelijke kennisse Gods zijn vrucht van de providentiële en spirituele leiding waardoor het hart van de enkeling wordt bewerkt en zijn gedachtewereld geformeerd wordt; bij de kerkelijke godskennis gaat het om de leiding van de Heilige Geest door het ambt, bij de wetenschappelijke godskennis wordt het bewustzijn verlicht.

Deze drie 'lagen' in de openbaring hangen nauw met elkaar samen. 'Men is geen theoloog in wetenschappelijken zin, tenzij men ook de persoonlijke verlichting en geestelijke ervaring deelachtig zij, wijl men anders zijn uitgangspunt mist en buiten contact staat met het principium theologiae'.[33] Iets ingewikkelder ligt het met de belijdenis der kerk (als instituut). Die is vrucht van de Heilige Geest. Daarom mag de theoloog deze belijdenis niet onderschatten. Het is een eigen stroom die tegenover de theoloog een eigen gezag heeft. Anderzijds mag daaruit niet geconcludeerd worden dat de theoloog alleen de belijdenis ondersteunt en bevestigt. Het is de roeping van de theoloog om kritiek op het confessionele leven der kerk uit te oefenen door altijd weer de belijdenis aan het 'principium theologiae, d.i. aan Gods Woord', te toetsen.[34] Ontstaat er dan verschil van mening, dan moet of de kerk haar belijdenis bijstellen of de theoloog moet breken met zijn kerk. Veronderstelling is wel dat beide, theoloog en kerk, uitgaan van Gods Woord, anders is er geen sprake van een echte geestelijke worsteling.[35]

Ik zou de boodschap die Kuyper in de *Encyclopaedie* zijn nieuwe 'huisgenoten des geloofs' meegaf als volgt willen formuleren. Het nieuwe leven, de herschepping (van mens en kosmos) wortelt in de eeuwige verkiezing en wordt zichtbaar in de samenleving. De kerk als instituut vervult daarbij een dienende rol door de haar toebedeelde taken, opdat in de wereld het nieuwe leven zichtbaar wordt. Deze taken worden in de drie ambten vast omschreven. Het wetenschappelijk onderzoek behoort niet tot die taken. En daar het van fundamenteel belang is dat de dienaar des Woords theoloog is, doen de Gereformeerde Kerken er goed aan Kampen af te stoten. Dit laatste wordt niet met zoveel woorden gezegd, maar is de onvermijdelijke conclusie waartoe zijn

constructies moeten leiden. Tegelijkertijd wordt in deze jaren duidelijk dat Kuyper er niet op uit was alle banden tussen kerk en theologie door te snijden. Vandaar dat hij een theologische faculteit wenste, geen kerkelijke school, maar toch wel kon leven met een zekere vorm van verband tussen de kerk als instituut en de faculteit. Vrij van de kerk wilde niet zeggen: zonder enige vorm van relatie met de kerk als instituut. Alleen al vanwege de noodzakelijke beroepsuitgang der stu-
 denten was dat noodzakelijk.

OPLOPENDE SPANNING

De Synode van Middelburg (1896)

Overzien we wat zich tussen 1891-1895 heeft afgespeeld, dan valt op dat de druk op Kampen hoog was opgevoerd. Zowel vanuit historisch als systematisch gezichtspunt hadden Kuyper en de zijnen hun afgescheiden broeders op de onjuistheid van hun standpunt gewezen. Daarbij kwam dat het ideaal van Kuyper, de kerstening van de moderne wereld, door Bavinck was opgepakt en dat deze bereid was de school aan dat ideaal ondergeschikt te maken. Als gevolg daarvan werd ook in bestuurlijk opzicht de druk opgevoerd. Bavinck had zelfs toegezegd een professoraat in Amsterdam te aanvaarden. Dit alles had echter niet kunnen bewerkstelligen dat de gewenste eenheid van opleiding tot stand was gekomen. Integendeel, de verdeeldheid in de kerken was toegenomen of op zijn minst beter zichtbaar geworden. De tegenkrachten begonnen zich te organiseren en het verzet tegen Kuyper en de VU nam toe. De spanningen liepen zo hoog op dat er in 1896 een bezwaarschrift tegen de theologie van Kuyper op tafel lag, terwijl er tevens een voorstel over de opleidingskwestie ter sprake kwam dat bepaald niet gunstig was voor de VU. Het was alsof de hoog opgevoerde druk een averechts effect had. De voormalig afgescheidenen kropen niet in hun schulp, maar gingen in de aanval. En dat in een jaar waarin het de VU bepaald niet goed ging, zoals we hebben gezien. Een en ander leidde reeds vóór de synode tot een heftige polemiek. Daaraan ga ik nu voorbij, om me te concentreren op de synodale besluitvorming.[36]

Het rapport over de opleiding bevatte geen eensluidend voorstel.[37] De B-broeders onder de deputaten stelden voor dat de kerk een nau-

wer verband met de universiteit in haar geheel zou aangaan. De A-broeders wilden slechts een verband met de faculteit, 'niet als wetenschappelijke inrichting per se, maar als hulpe der kerke'. Het gebied der kerk is niet het aardse, maar dat der hemelse dingen. Daarbij had men geen behoefte aan een universiteit. Verder werd er opgemerkt dat er nogal wat bezwaren tegen Kuypers systeem bestonden en dat de universiteit geen oorzaak van verdeeldheid mocht worden. Opmerkelijk is ook de uitlating dat de 'tegenwoordige toestanden' aan de VU van dien aard waren, dat afwachten geboden was. Met andere woorden: men voelde heel goed aan hoe kritiek de situatie aan de VU was en wilde eerst maar eens zien wat er zou gebeuren.

De commissie van preadvies liet bij monde van Bavinck geen spaan van dit rapport heel.[38] De kern van de bezwaren was dat de faculteit werd veranderd in een school en 'het beginsel der vrije studie' geheel en al werd miskend door de talloze gedetailleerde aanbevelingen over de studie. 'De wetenschap schijnt geen schepsel van God Almachtig; zij heeft geen eigen leven, geen eigen aard, en geen ontwikkeling naar haren aard'. Bavinck stelde de synode voor het rapport van deputaten voor de opleiding niet aan te nemen, het ter overdenking aan de kerken te zenden en geen nieuwe deputaten voor de opleiding te benoemen. Met andere woorden: laat de zaak nu maar rusten. De synode nam deze aanbevelingen over, de VU was gered. Overigens: Bavinck was dit wel bijna aan de VU verplicht na de benoemingskwestie uit de voorafgaande jaren.

Het bezwaarschrift tegen Kuyper dat ter tafel lag, was van de kerkenraad van Bedum (A). In eerste instantie had de kerkenraad zijn bewaren kenbaar gemaakt aan deputaten voor het verband. Maar dezen hadden die niet ontvankelijk verklaard.[39] Daarop diende Bedum het bezwaarschrift in. Het betrof bezwaren tegen Kuypers opvatting van de theologie, tegen zijn visie op de rechtvaardiging, op de wedergeboorte, op de doop en de kerk en op zijn manier van omgaan met de Schrift: hij meende dat Kuyper vanuit een beginsel redeneerde, waarbij de Schrift slechts een beperkte rol speelde.

Toen het bezwaarschrift aan de orde kwam, werd voorgesteld het stuk op formele gronden niet in behandeling te nemen omdat het in feite een polemisch geschrift betrof, waarin niet exact werd aangegeven waar Kuypers leringen met Schrift en belijdenis in strijd waren.[40]

Dit voorstel werd aangenomen. Bovendien sprak de synode uit dat zij haar vertrouwen bleef betuigen 'in den betrokken hoogleeraar en in de hoogleeraren van de Vrije Universiteit en van de Theol. school van Kampen, die verklaard hebben principieel aan de zijde van dr Kuyper te staan'.

Kuyper en de VU konden tevreden zijn: de faculteit bleef opleidingsinstituut voor de kerken, die bovendien het vertrouwen in haar hoogleraren ondubbelzinnig hadden verwoord. Aan de andere kant kan niet ontkend worden dat dit 'synodale gevecht' gewonnen was op formele gronden. Het moet iedere betrokkene duidelijk zijn geweest dat daarmee de problemen nog niet van tafel waren.

De Synode van Groningen (1899)

Het was Bavinck die op de Synode van Groningen (1899) met opnieuw geformuleerde ideeën voor grote onrust zou zorgen; ideeën die bovendien tot een verwijdering tussen hem en Kuyper zouden leiden.[41] Kern van zijn gedachten was dat de VU haar theologische faculteit zou loslaten en de theologische school als theologische faculteit in haar universitaire organisatie zou opnemen zonder daarover enige zeggenschap te krijgen. De faculteit werd – in veel sterkere mate dan in het voorstel uit 1893 – een kerkelijke aangelegenheid, maar ingebed in een universitaire omgeving. De winst was natuurlijk dat Kampen uit haar isolement verlost werd en dat de VU zich kon richten op de uitbouw van de universiteit zonder daarbij de financiële zorgen te hebben voor de Faculteit der Godgeleerdheid. Anderzijds, de faculteit was tot nog toe het hart van de VU geweest. Zouden Kuyper en Rutgers zich die zo maar laten ontnemen? Bovendien bleek uit alles dat Bavinck een andere positie innam dan voorheen. Hij, die vanaf 1895 tot en met de Synode van Middelburg en daarna pal achter Kuyper en zijn VU had gestaan, nam nu op verschillende punten een ander standpunt in. Ook op het punt van de verhouding tussen kerk en theologie, zoals blijkt uit zijn voorstel. Rutgers, door Bavinck op de hoogte gebracht van zijn plannen, had eerst willen overleggen met zijn collegae en met curatoren. Maar Bavinck had daarop niet willen wachten en had zijn voorstel eind januari gepubliceerd. Daarmee kwamen de verhoudingen tussen hem en zijn collegae aan de VU onder grote druk te staan. In het verlengde

daarvan nam ook de spanning in de kerken toe. Lang voordat de synode op 15 augustus zou beginnen, was de kerkelijke pers gewaarschuwd en waren de loopgraven betrokken.[42]

Bij dit alles kwam de benoeming van H. H. Kuyper. Want op 19 mei wierp Rutgers in de senaatsvergadering de vraag op naar de uitbreiding van de Faculteit der Godgeleerdheid, en wel 'naar aanleiding der Kamper school'. Deze bespreking leidde niet tot bepaalde voorstellen, een naam werd niet genoemd.[43] Ruim een maand later verzocht de Faculteit der Godgeleerdheid de senaat bij curatoren H. H. Kuyper voor te dragen als hoogleraar.[44] Daarbij deelde Rutgers mee dat Kuyper sr het vak encyclopedie graag kwijt wilde en 'een deel van de exegese van het Nieuwe Testament' wilde geven (naast Geesink). Zelf wilde hij de vaderlandse kerkgeschiedenis overdragen aan H. H. Kuyper. Deze zou bovendien nog de ambtelijke vakken en de geschiedenis der bijzondere openbaring voor zijn rekening nemen. De senaat, onder leiding van de pro-rector Rutgers (Kuyper, die dat jaar rector was, had de vergadering verlaten) stemde met dit voorstel in en de faculteit wendde zich daarop tot de deputaten voor het verband. Daarbij drongen ze aan op spoed.[45] Deputaten reageerden enthousiast. Het was voor hen een gebedsverhoring en daarom reden tot grote dank aan God dat hun gevraagd werd in te stemmen met een voorgestelde benoeming. Ze hadden al enkele malen gepleit voor uitbreiding van het hooglerarencorps. Nu was het zover. De gevraagde instemming gaven ze dan ook van harte.[46] Enkele dagen later ontvingen curatoren een brief van de faculteit met het verzoek H. H. Kuyper te benoemen. 'Het zij mij vergund', aldus Rutgers, 'op spoed aan te dringen en U te verzoeken ook H.H. Directeuren daartoe op te wekken'.[47]

Uit een rondzendbrief van curatoren blijkt dat zij zich in deze benoeming konden vinden en in een brief van 24 juli 1899 aan directeuren werd het voorstel overgebracht.[48] Diezelfde dag schreef Rutgers een brief aan directeuren met daarbij gevoegd een concept-benoemingsbrief.[49] Het is, zo meldde hij, alleszins zaak dat de benoeming vóór de aanstaande synode publiek wordt. Enkele dagen later voegde hij daaraan nog een particulier schrijven toe.[50] Daarin legde hij zijn haast nader uit.

Was hij aanvankelijk van mening geweest dat het beter was de benoeming van H. H. Kuyper uit te stellen tot na de synode, nu meldde hij dat hij van mening was veranderd. Daarbij speelde in de eerste

plaats een rol dat het voorstel van Bavinck 'door de grote meerderheid der kerken niet aannemelijk wordt geacht' en dat het voorlopig wel niet tot samensmelting zou komen. De reden daarvan lag in de houding van de tegenstanders, die vasthielden aan een eigen inrichting geheel 'buiten alle wezenlijk verband met de Vrije Universiteit'. Omdat deze fractie zich door Bavinck gesteund voelde, viel niet te verwachten dat ze van mening zou veranderen. Verder merkte Rutgers nog op dat een minder aangename indruk *altijd* onvermijdelijk is, daar de Kamper collegae en de gemeente-fractie 'ons, theol.fac. zekerlijk liefst willen laten doodbloeden'.[51] Tenslotte wees hij nog op de instemming die deze benoeming bij deputaten had ondervonden.

Het is duidelijk dat Rutgers met deze brief de druk op directeuren heeft willen vergroten en blijkbaar heeft dat gewerkt. De benoeming is in hoog tempo afgehandeld.[52] Binnen een week na de brandbrief van Rutgers aan directeuren, op 5 augustus om precies te zijn, was de benoeming openbaar. Dat was ruimschoots vóór de behandeling van Bavincks rapport door de synode. Op 8 augustus lichtte Rutgers deze benoeming in *De Standaard* toe. Hij ging daarbij in op de vraag of er met het oog op het voorstel van Bavinck geen reden was geweest de benoeming uit te stellen. Rutgers typeerde het voorstel van Bavinck als een 'algeheele opheffing van de Theologische Faculteit'. Zo'n 'besnoeiing' kan een gereformeerde universiteit zich 'niet laten aandoen'. Die boodschap was duidelijk!

Het is voor mij de vraag of Rutgers werkelijk van mening was dat het voorstel van Bavinck het niet zou halen, zoals hij in zijn brief aan directeuren schreef. Alle provinciale synoden hadden zich in het voorstel kunnen vinden.[53] Maar het was de benoeming van H. H. Kuyper die de synode er toe bracht het voorstel niet over te nemen. De VU wilde toch niet, zoals gebleken was zowel in 'daden als in woorden'. Om die reden meenden de rapporteurs ter synode dan ook dat verdere discussie over het voorstel van Bavinck geen zin had. Het zou stuklopen op het verzet van de Vereniging. Het lijkt bijna onvoorstelbaar dat Rutgers de verhoudingen binnen de synode zo slecht had ingeschat. Maar juist dat leidt tot gemengde gevoelens over zijn actie. Wilde hij inderdaad aan de synode een duidelijk signaal afgeven en daarmee het 'voorstel Bavinck' torpederen? Dat we in die richting moeten denken, blijkt uit de bezwaren van Fabius. Deze zou enkele maanden later tot tweemaal toe terugkomen op de wat merkwaardige en haasti-

ge gang van zaken.[54] In een eerder stadium was volgens hem namelijk gesteld dat een benoeming met het oog op de komende synode niet wenselijk was. Zonder nadere aankondiging bleek er nu toch iemand te zijn benoemd. Ook Woltjer sprak zijn verbazing uit over het plotselinge en onverwachte van de benoeming. Beiden hadden zich op de vergadering van 23 september 1898 gekeerd tegen een uitbreiding van de faculteit met een nieuwtestamenticus, zoals door deputaten werd gewenst.[55] Daarbij speelde onder meer de eventuele samen- 81
voeging van beide opleidingen een belangrijke rol. Zo'n benoeming zou die samenvoeging alleen maar bemoeilijken. Fabius vond dat de zittende hoogleraren maar wat meer colleges moesten geven. Rutgers achtte zich daartoe echter niet in staat, maar wist ook niemand die in aanmerking zou komen voor een benoeming ten behoeve van de nieuwtestamentische vakken. Omdat er ook geen kandidaten waren voor een literaire of juridische katheder, gebeurde er niets. En dan een klein jaar later plotseling deze benoeming van H. H. Kuyper. Fabius en Woltjer hebben zich overvallen gevoeld en de benoeming terecht in strijd geacht met wat eerder was afgesproken. Dit bevestigt het vermoeden dat deze benoeming bewust heeft plaatsgevonden met het oog op de naderende synode.

Wat de bekroning had moeten worden van de vereniging van 1892, de samensmelting van de Faculteit der Godgeleerdheid en de Theologische School, leidde tot een botsing tussen de belangrijkste betrokken theologen. Typerend is de veranderende toon van enkele van Bavincks brochures. Meer dan eens stelde hij in deze periode de arrogante houding van sommige scribenten ten aanzien van de Theologische School aan de orde en bovendien nam hij hier en daar voorzichtig maar duidelijk afstand van sommige van Kuypers ideeën. Zijn rectorale rede uit 1899 kan gezien worden als een directe aanval op de hierboven beschreven uitlatingen van Kuyper over kerk en theologie in zijn *Encyclopaedie*.[56] Bavinck had na het echec van zijn voorstel uit 1899 duidelijk de kant van Kampen gekozen.

De Synode van Arnhem (1902)

Het was Kuyper die in 1901 het initiatief nam tot nieuwe gesprekken over een samensmelting van beide opleidingen.[57] Aanvankelijk verlie-

pen de gesprekken in een onverwacht goede atmosfeer, maar vooral als gevolg van het optreden van Rutgers veranderde dat. Het punt was dat Kuyper er nog altijd niet van overtuigd was dat beide opleidingen niet zouden kunnen worden samengevoegd. Daarbij was hij toegeeflijker dan Rutgers. Voor hem lag er een breekpunt bij de zeggenschap der kerken over de benoemingen. Toch kwam er uiteindelijk een compromis tot stand. De kern van dit voorstel was dat deze nieuwe opleiding beide tegelijk zou zijn: Faculteit der Godgeleerdheid én Theologische School. Daaruit volgde een aantal bepalingen waarin deze dubbelheid tot uitdrukking kwam. De hoogleraren zouden bijvoorbeeld een dubbele benoeming krijgen, de zeggenschap over de opleiding zou komen te liggen bij de kerken en bij de Vereniging samen. Opvallend was dat de Kamper hoogleraren Noordtzij, Lindeboom en Wielenga (die ziek was) het stuk niet hadden ondertekend, in tegenstelling tot Bavinck, Biesterveld en de VU-hoogleraren (inclusief Woltjer, Fabius en A. Kuyper, die minister-president was).[58]

Lang voordat de synode samenkwam was de inhoud van het voorstel bekend, zodat iedereen zich er een mening over kon vormen. De kerkbladen maakten van deze mogelijkheid dankbaar gebruik, tegenstanders belegden vergaderingen, de spanning in de kerken steeg.[59] Wat zou de Synode van Arnhem brengen? Toen deze besloten had het zogenaamde 'concept-contract' in bespreking te nemen, stelde een van de tegenstanders, T. Bos, predikant te Bedum, een alternatief voorstel op. Bavinck poogde daarop het 'concept-contract' zo aan te passen dat het een grotere kans van slagen had. Er lagen dus uiteindelijk twee voorstellen ter tafel. In het voorstel van Bavinck werden school en faculteit verenigd tot één inrichting, die beide tegelijk was. In het voorstel van Bos kwam de school in de plaats van de faculteit om daarna en als zodanig dienst te doen en in verband te worden gezet met de andere faculteiten. Achteraf valt vast te stellen dat beide voorstellen betrekkelijk dicht bij elkaar lagen en dat het in de praktijk weinig zou uitmaken welke constructie zou worden gekozen. In beide voorstellen kwam de zeggenschap aan de kerken, in beide voorstellen werd de Theologische School in een academische omgeving geplaatst.[60] Toch lukte het niet op één lijn te komen. Bij de puntsgewijze behandeling van het aangepaste 'concept-contract' weigerden Bos en zijn medestanders in te stemmen met het aangepaste contract. Bij eindstemming bleken 27 synodeleden voor het 'concept-contract' te zijn, 17 te-

gen. Vóór de stemming hadden Bos en de zijnen verklaard geen verantwoordelijkheid te willen nemen voor het voorstel Bavinck; na de stemming werd hun door de voorzitter gevraagd of ze zich aan het gevoelen van de meerderheid konden conformeren. Bos echter vroeg de synode de uitvoering van het voorstel niet ter hand te nemen. Het klonk vriendelijk, maar de boodschap was duidelijk toen hij daaraan toevoegde: 'zoo wordt voorkomen, wat in een ander geval wel eenigszins te vreezen is'.[61] Met andere woorden: Bos dreigde met een scheuring. Na een verwarde discussie formuleerde Van Schelven het voorstel waarop Bos had aangedrongen. Hij stelde voor uit te spreken dat de synode het niet raadzaam achtte 'in de gegeven omstandigheden de vereeniging ... tot stand te brengen'. Dit voorstel werd met 23 tegen 17 stemmen aangenomen.[62] Een scheuring was voorkomen, de kerken zouden tot het eind van de eeuw twee opleidingen hebben. Maar de school was aan de minderheid cadeau gedaan, zo verzuchtte Bavinck.[63]

Het zal duidelijk zijn dat de verhoudingen te Kampen er niet op vooruit waren gegaan. Bavinck had op de synode te maken gehad met tegenstand van zijn collegae Noordtzij en Lindeboom. Bovendien was zijn dogmatiek voltooid en kreeg hij het in Kampen te benauwd. Na deze crisis was er eigenlijk geen reden meer om nog langer in Kampen te blijven.[64] Dat hoefde ook niet. Van de zijde van de VU werd opnieuw een poging gedaan hem naar Amsterdam te halen. Drie weken na het besluit van de synode stelde de faculteit aan curatoren voor zowel Bavinck als Biesterveld te benoemen.[65] Bavinck zag men graag benoemd voor de dogmatiek en aanverwante vakken, Biesterveld voor de praktische vakken en voor Nieuwe Testament. Daarbij zou Rutgers definitief ontheven kunnen worden van de vaderlandse kerkgeschiedenis, Geesink van de nieuwtestamentische vakken die hij sedert het overlijden van De Hartog in 1895 doceerde, en H. H. Kuyper van de ambtelijke vakken, de *historia revelationis* en van de tijdelijke waarneming van de dogmatische vakken. Hij zou in plaats daarvan belast worden met oude kerkgeschiedenis, vaderlandse kerkgeschiedenis, encyclopedie en symboliek.

Curatoren waren snel akkoord. Reeds twee dagen later brachten ze het voorstel over aan directeuren.[66] Maar dezen aarzelden. In de eerste plaats waren er enkele directeuren die een versterking van de juridi-

sche faculteit van meer belang achtten dan de versterking van de theologische faculteit. En er waren er die meenden dat een benoeming van Bavinck en Biesterveld zo kort na de synode slecht zou zijn voor de verhoudingen in de kerken.[67] Directeuren meldden curatoren dat zij pas tot een benoeming wilden overgaan zodra deze met een voorstel kwamen tot versterking van de juridische faculteit.[68] Bijna per omgaande stonden H. H. Kuyper, Rutgers en curator Van Schelven op de
84 stoep bij directeuren. Op 29 september werd de vergadering op hun verzoek en in hun bijzijn voortgezet. Uiteindelijk lieten directeuren zich overhalen.[69] H. H. Kuyper schreef nog diezelfde dag namens directeuren een brief aan Bavinck, waarin hij hem meedeelde dat hij een benoeming zou krijgen zodra hij zou verklaren deze aan te nemen *zonder nadere voorwaarden*.

Nog even aarzelde Bavinck. Zou hij met dit aanbod op zak de zaak van de opleidingen niet onder druk kunnen zetten? H. H. Kuyper zag daar weinig heil in. Bavinck had een weifelende aard, – een man waar je zeeziek van wordt, zo typeerde Lindeboom hem eens. Maar op 7 oktober schreef Bavinck een brief waarin hij meedeelde dat hij de benoeming aannam. Daarop volgde de officiële aanstellingsbrief en de officiële aanvaarding.[70] Opmerkelijk is dat beiden, Biesterveld en Bavinck, in hun antwoord opmerkten dat ze Artikel 2 van het *Reglement* van de Vereniging in die zin opvatten, dat ze zich daarmee verbonden aan de Formulieren van Enigheid.[71] Met andere woorden: ze wilden zich niet binden aan de 'gereformeerde beginselen'. Naar het motief kunnen we slechts gissen. Het begrip was weinig nauwkeurig omschreven en het had een rol gespeeld in het conflict met A. F. de Savornin Lohman, wiens uitgangspunten daarmee in strijd zouden zijn. Wellicht dat Bavinck en Biesterveld om zichzelf enigszins te beschermen onder geen beding gebonden wilden worden aan zo'n vaag begrip.[72]

Directeuren hebben over deze voorwaarde van Bavinck en Biesterveld nog advies gevraagd aan curatoren. Dezen meenden, ook na raadpleging van de senaat[73], dat het verstandig zou zijn indien directeuren hun zouden antwoorden niet bevoegd te zijn om een algemeen geldende uitleg te geven van Artikel 2 of te oordelen over iemands interpretatie. Zo is dat hoogstwaarschijnlijk ook gebeurd.[74]

Bavinck ondertussen had het zwaar te verduren. Velen zagen zijn vertrek naar Amsterdam als verraad aan de Afscheiding, waaruit ook hij was voortgekomen. A. G. Honig volgde hem op. Deze lievelings-

leerling van A. Kuyper zoals hij wel genoemd wordt, heeft een belangrijke rol gespeeld in het bewaren van de vrede na 1902.[75]

DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID EN HAAR KERKEN

De in 1892 benoemde deputaten rapporteerden voor het eerst aan de Synode van Dordrecht (1893).[76] Een van de zaken die geregeld moest worden, was de invulling van hun taak. Wagenaar en Van Goor maakten een aantal afspraken, die decennialang mede de invulling van het contract hebben bepaald. Zo nodigden ze deputaten voor de examina van de Particuliere Synoden uit hen in kennis te stellen van eventuele opmerkingen gemaakt bij de peremptoire examens.[77] Deze eerste keer gebeurde dat via *Het Kerkblad* van 18 november en *De Heraut* van 20 november 1892, in later jaren werd daartoe een brief aan de Particuliere Synoden gestuurd.[78] Verder spraken ze af minstens driemaal een kandidaatsexamen te zullen bijwonen en om de twee maanden een bezoek aan de verschillende colleges te brengen. In het hospitium zouden ze een oogje in het zeil houden. Het verslag van al deze activiteiten ademt een sfeer van grote tevredenheid met wat deputaten aan de faculteit hadden aangetroffen.

De volgende rapportage was die aan de Synode van Middelburg (1896).[79] Vanuit de kerken waren weinig klachten gekomen over de kandidaten van de VU.[80] Maar daarmee waren deputaten nog niet tot werkeloosheid gedoemd. Er viel naar hun oordeel genoeg aan de orde te stellen en dat hebben ze vrijmoedig gedaan. Zo hadden deputaten de wens geuit dat er een hoogleraar voor Nieuwe Testament zou komen en dat er een nieuwe regent voor het hospitium zou worden benoemd. Verder wensten ze naast het preekcollege een college homiletiek en meenden ze dat er meer aandacht moest komen voor de praktische oefening in het kerkelijk bestuur en het catechetisch onderwijs. Ook wilden ze dat naast de normale colleges dogmatiek nog andere gegeven zouden worden, 'tot eene meer *summiere* behandeling', zodat de studenten in drie jaar tijd een 'goed overzicht over geheel dit vak ontvangen'. Kortom, de faculteit had nu wel een verband met de kerken, maar het betekende een enorme beperking van haar vrijheid. Overigens kon ze gerust zijn. Deputaten hadden niet de 'minste aanleiding gevonden om ook maar te vermoeden dat in eenig opzicht

door een hoogleeraar iets zou worden geleerd dat afwijkt van of in strijd is met de Gereformeerde belijdenis'.

Blijkens het volgende verslag, ingediend bij de Synode van Groningen (1899), hadden hun opmerkingen over de dogmatiek geen effect gesorteerd en had er een gesprek met A. Kuyper plaatsgevonden over de colleges dogmatiek.[81] Deze had beloofd over de kritiek te zullen nadenken. Omdat er geen notulen over deze periode bewaard zijn gebleven, is het niet bekend hoe een en ander zich verder ontwikkeld heeft. Opvallend is echter dat dit thema bij Bavinck, Hepp en Berkouwer eveneens aan de orde kwam. De kerken hadden behoefte aan predikanten die een overzicht van de dogmatiek en van de belangrijkste dogmatische kwesties hadden; de hoogleraren dogmatiek gaven specialistische colleges. Zij richtten zich op de vorming van dogmatici; de kerken wilden predikanten die de belijdenis kenden en konden onderbouwen. Verder maakten deputaten melding van een brief die zij aan directeuren hadden verzonden met de vraag om over te gaan tot de benoeming van een hoogleraar voor Nieuwe Testament. Ze hadden er geen antwoord op gekregen, maar meenden dat met de benoeming van de vierde hoogleraar aan hun wens min of meer tegemoet werd gekomen. En tenslotte deelden deputaten mee dat zij verdeeld waren over de vraag of de hoogleraren geacht werden de drie Formulieren van Enigheid te ondertekenen. Hierover was al enige tijd discussie. Een en ander was aan de orde gesteld door T. Bos, die het gewenst achtte dat de hoogleraren aan de theologische faculteit het Dordtsche ondertekeningsformulier zouden ondertekenen.[82] Omdat dat ondertekeningsformulier niet sprak over een Generale Synode maar over een Provinciale Synode, en 'opdat deze zaak behoorlijk doorgedacht en voorbereid worde', was aan deputaten voor het verband gevraagd om advies.[83] Klaarhamer was er tegen.[84] De kerken hadden geen *ius in universitatem*, het zou de soevereiniteit in eigen kring schenden en bovendien hadden de hoogleraren zich er al aan verbonden via Artikel 2 van het reglement der universiteit, zo betoogde hij onder meer. Wagenaar en Van Andel waren voor een dergelijke ondertekening.[85] Gezien de vele problemen rond de opleiding is het verklaarbaar dat het niet tot een afronding van deze discussie kwam, maar deputaten zouden erop terugkomen.[86]

Het verslag aan de Synode van Arnhem (1902) bevatte weinig kritische opmerkingen. Eén keer hadden deputaten opmerkingen ge-

maakt over de *series*, in die zin dat in sommige vakken naar hun oordeel te weinig college werd gegeven.[87] Verder blijkt uit het verslag dat deputaten zich bezonnen hadden op een verbetering van het contract, maar deze gedachtewisseling was min of meer opgeschort in verband met de gesprekken over een mogelijke vereniging met de Theologische School. Het zal duidelijk zijn dat laatstgenoemde zaak de gemoederen van deputaten en synode meer heeft bezig gehouden dan de gang van zaken aan de faculteit zelf.

Het werk van deputaten overziende, kan geconstateerd worden dat zij dit zeer serieus hebben aangepakt. Een en ander is ten koste gegaan van de vrijheid van de faculteit. Die vrijheid zou met het aangepaste contract van 1908 nog verder worden beperkt. De vraag is of dít het door A. Kuyper gewenste verband tussen faculteit en kerken was. Deze faculteit was bepaald niet vrij van de kerk als instituut, integendeel. De kerk als instituut bepaalde in hoge mate de gang van zaken. Het was echter niet opportuun daartegen nu te protesteren. Daarvoor ging het in deze jaren nog al te zeer om het overleven van de faculteit. Pas in 1912 zou A. Kuyper kritische kanttekeningen bij de aard van deze relatie zetten. Maar toen was het te laat.

WAAR HET OM GING

De hier beschreven jaren zijn wel eens de minst aangename jaren uit de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland genoemd.[88] Waarom maakte men zich zó druk over de opleiding dat de eenheid van de kerken op het spel stond? Dit kan mijns inziens geduid te worden als het gevolg van verschillen in geloofsbeleving. In de discussies over Kuypers theologie en over de opleiding is dat de harde kern geweest. Een deel van de voormalig afgescheidenen en dolerenden beleefde het geloof en het christen-zijn verschillend. En om die reden kozen ze bij de verantwoording van hun geloof verschillende termen en constructies, zodat ze elkaars intenties niet altijd goed begrepen.

C. Augustijn en J. van den Berg, die na D. Nauta de leerstoel van H. H. Kuyper hebben bezet, hebben getracht een schets te geven van de spiritualiteit van respectievelijk de dolerenden en van de afgeschei-

denen, een keuze die samenhing met hun eigen achtergrond.[89] Augustijn wijst daarbij op de centrale plaats die de kerk in het beleven van de dolerenden heeft ingenomen en op de eigen wijze van beleven. In korte tijd waren de dolerenden er in geslaagd een kerkelijke gemeenschap te vormen, totaal verschillend met die van de hervormden. Daarbij valt de grote organisatiekracht op. De dolerenden 'hebben aangevoeld, dat in hun tijd een professionele aanpak van een grote vrijwilligersorganisatie levensnoodzakelijk was.'[90] Een tweede element was de nadruk op de bijbel, met als keerzijde dat deze groep enigszins huiverig was voor het subjectieve element. Deze nadruk op het objectieve leidde ook tot de praktijk van de vroegdoop. Samenvattend noemt Augustijn als belangrijkste kenmerken de beklemtoning van het objectieve element, van Gods handelen in Woord en Sacrament, onafhankelijk van de mens, en anderzijds de visie op de kerk als een gemeenschap van volwassen gelovigen, door God geroepen tot dienst aan de wereld. Het is de zelfbewuste geesteshouding van de zich emanciperende burgerij.

Tegenover deze atmosfeer wijst zijn collega Van den Berg op de invloed van de Nadere Reformatie in de Afscheiding. Niet voor niets werden de afgescheidenen door hun tegenstanders vaak van mysticisme beschuldigd. Inderdaad werd het afgescheiden leven gekenmerkt door een sterk op de persoonlijke ervaring gerichte geloofsbeleving. Het theocratische aspect, dat ook tot de erfenis van de Nadere Reformatie behoorde, was op de achtergrond geraakt. Voor velen draaide alles om de 'ziel' en haar ervaringen, om de grote vraag of men al bekeerd was, en zo ja, hoe ver men was gevorderd op de weg van het heil. Ook in de strikte levensstijl leefde de Nadere Reformatie voort. Zo kenden velen een puriteinse vorm van zondagsviering. Overigens heeft de hernieuwde oriëntatie op Calvijn de afgescheiden kerken mede bepaald en behoed voor een 'eenzijdige, subjectief-bevindelijke instelling'.[91]

Het zijn deze verschillen in spiritualiteit die het eerste decennium van de Gereformeerde Kerken mede hebben bepaald. In de jaren daarna vloeiden de verschillende thema's min of meer door elkaar. Er waren afgescheidenen die zich geraakt wisten door Kuypers idealen, en onder dolerenden was lang niet ieder geporteerd voor Kuypers constructies. Een en ander zou in 1905 leiden tot een synodale uitspraak, waarin verschillen in spiritualiteit verwoord en begrensd werden.

De wedergeboorte – door hem aangeduid als palingenesie – speelde in de theologie van Kuyper een belangrijke rol.[92] Het begrip had een heel specifieke inhoud gekregen: het beginsel van het nieuwe leven was in de mens geplant, het wachten was slechts op de ontplooiing daarvan. De doop was een bekrachtiging en versterking van de mogelijkheid tot ontplooiing, evenals de prediking. Het punt was echter dat er naar Kuypers oordeel van moest worden uitgegaan dat de kleine kinderen reeds wedergeboren zijn als ze gedoopt worden. Die wedergeboorte berustte volgens hem op de verkiezing. De wedergeboorte zelf kwam dus los te staan van kerk en prediking. Het was geheel en al een op zichzelf staand werk Gods geworden, los van het werk Gods door de ambten. Overigens kende deze leer der veronderstelde wedergeboorte ook een pastoraal aspect. Vanouds immers dreigde, waar de nadruk gelegd werd op de verkiezing, een splitsing binnen de kerk. Men sprak in dit kader dan ook wel van een uitwendig en een inwendig verbond. Een uitwendig verbond dat al de gedoopten omvatte, een inwendig verbond dat alleen de uitverkorenen betrof. Maar daarmee rees tevens de vraag voor de gelovigen of zij er wel zeker van waren tot de uitverkorenen te behoren. Met de leer van de veronderstelde wedergeboorte poogde Kuyper aan die onzekerheid een einde te maken. De gedoopte kinderen worden verondersteld wedergeboren te zijn totdat het tegendeel blijkt. Bij sommigen van zijn leerlingen, aldus Veenhof, was deze gedachte radicaal doorgevoerd en was er geen ruimte meer voor het zelfonderzoek. De gemeente bestond uit louter wedergeborenen.

Met deze constructies week Kuyper aanzienlijk af van de visie die binnen de kring der afgescheidenen sedert Helenius de Cock een zeker gezag had verkregen. Daar verstond men onder wedergeboorte tevens de bekering. De term wedergeboorte duidde het werk Gods in de mens aan, de term bekering wees op de eigen verantwoordelijkheid van de mens. Wedergeboorte en bekering waren twee zijden van dezelfde zaak. De kerk als instituut speelde daarbij een onmisbare rol. Met de doop werden de kinderen onder het verbond geplaatst en onder invloed van prediking en ander kerkelijk werk mocht gehoopt worden dat het kwam tot de wedergeboorte en bekering. Veel minder dan bij Kuyper speelde in deze constructie de verkiezing een rol. Dat was de duistere schaduw op de achtergrond. Voor het geloofsleven echter speelde de vraag naar de verkiezing wel degelijk een grote rol, te meer

omdat men in de door het piëtisme beïnvloede afscheidingstheologie weinig van de speculatieve veronderstelling der wedergeboorte wilde weten. Waar bij Kuyper en zijn geestverwanten een zekere zorgeloosheid omtrent het eeuwig heil dreigde, dreigde onder de afgescheidenen een te grote nadruk op het zelfonderzoek naar de staat des geloofs. Ben ik wel of ben ik niet uitverkoren?

Deze verschillende benadering had verscheidene implicaties, die
90 we voor een deel reeds bij de typeringen van Augustijn en Van den Berg tegenkwamen. Onder meer valt te denken aan de prediking. Vanouds wordt onderscheid gemaakt tussen onderwerpelijke (subjectieve) en voorwerpelijke (objectieve) prediking. Bij de onderwerpelijke prediking gaat de prediker ervan uit dat de toehoorders nog niet bekeerd zijn, bij de voorwerpelijke gaat het om een schildering van de heilshistorie, om de objectieve belofte Gods waarop het geloof zich verlaat. Bij de onderwerpelijke prediking hoort de oproep tot zelfonderzoek die bij de voorwerpelijke prediking geheel niet aan de orde is. In later jaren maakte men daarbij nog een onderscheid tussen zelfonderzoek en zelfbeproeving. Bij het zelfonderzoek gaat het om de vraag naar onze *staat* voor God: zijn wij kinderen Gods of zijn we het niet? Bij de zelfbeproeving gaat het om de vraag of wij als kinderen van God leven. Onze *stand* als gelovige is dus in het geding. Om het kernachtig uit te drukken: bij de dolerenden moest er heel wat gebeuren voordat je niet aan het avondmaal ging, bij de afgescheidenen heel wat voordat een mens wel aan het avondmaal ging.

Deze theologische verschillen wortelden zoals gezegd in een verschillend beleven en leidden tot een verschillend kerkelijk leven. De gereformeerde wereld had dan ook naar buiten toe twee gezichten: het ene triomfalistisch, gearriveerd, heel de wereld voor Christus; het andere meer naar binnen gekeerd, gericht op de God en de ziel, op het eeuwig welbehagen. Het is mijns inziens dit existentiële, overigens ideaaltypische verschil tussen dolerenden en afgescheidenen dat ten grondslag lag aan de problemen rond de opleiding.

Bavinck en H. H. Kuyper hebben hun best gedaan de cultuurverschillen naar elkaar toe te buigen, onder meer door over de hierboven geschetste problematiek de kerken voor te lichten.

In de jaren 1901 en 1902 publiceerde Bavinck een veertigtal artikelen waarin hij bepleitte de prediking van het genadeverbond én de oproep tot zelfonderzoek een plaats te geven in de prediking. In 1903

verschenen ze gebundeld als *Roeping en wedergeboorte*.[93] In 1905 kwam deze kwestie op de synode, waar men voor dit compromis een goede formulering vond.[94] In deze formulering werd in zekere zin het goed recht van het kuyperiaanse gevoelen verdedigd. Het zaad des verbonds – d.w.z. de kinderen van de leden der kerk – is krachtens de belofte Gods te houden voor wedergeboren en in Christus geheiligd, totdat bij het opgroeien het tegendeel blijkt. De synode distantieerde zich echter heel duidelijk van wat men kan betitelen als 'kuyperiaans extremisme' en kwam aan de bezwaren tegemoet. Dat blijkt wellicht reeds uit de terminologie: de synode gebruikte niet het werkwoord 'veronderstellen', maar 'houden voor'. Nog duidelijker is de uitspraak dat het minder juist is te zeggen dat de doop bediend wordt op grond van de veronderstelde wedergeboorte. Die grond is het bevel en de belofte van God. Bovendien meende de synode dat de veronderstelling van de wedergeboorte nog niet het vaststellen van een feit betekent. Niet allen zijn Israël die uit Israël zijn. Daarom moet in de prediking steeds op ernstig zelfonderzoek worden aangedrongen. Verder werd gewezen op het hoge belang van het sacrament van de doop en sprak uit dat God die wedergeboorte 'werkt' naar zijn vrijmacht op zijn tijd, voor of tijdens of na de doop.

In 1906 en 1907 publiceerde H. H. Kuyper over ditzelfde thema een serie artikelen in *De Heraut*, in 1907 als boek uitgegeven.[95] Hij bevestigde in feite het compromis van 1905 en daarmee het boek van zijn collega Bavinck. De beide hoogleraren, met hun verschillende achtergrond, hebben ieder dus aan het heilzame effect van 1905 bijgedragen. Het algehele oordeel over deze pacificatie luidt dat daarmee in feite een periode van rust werd ingeluid. Men had theologische woorden gevonden om uitdrukking te geven aan het besef dat een verschil in spiritualiteit geen breuk behoefde te betekenen, maar juist in hun complementariteit ruimte schiep voor de volle breedte van de gereformeerde geloofsbeleving in bevinding en activisme beide.

[4] Een volwassen faculteit

92 Na de Synode van Arnhem (1902) volgde een periode van betrekkelijke rust. Men accepteerde het bestaan van twee opleidingen en ook op andere fronten kwam het tot pacificatie. Vree gebruikt in navolging van Kuyper het beeld van een citadel: de gefuseerde kerken vormden rond 1905 een hecht bolwerk.[1] Daarbij werden de gereformeerden een factor van betekenis in de Nederlandse samenleving. Dat blijkt wel uit het feit dat Kuyper in 1901 minister werd.

Een hoogtepunt in de geschiedenis van de VU was de toekenning van het civiel effect aan (een deel van) haar graden in 1905.[2] Daarmee kregen deze dezelfde rechtskracht als de graden die aan de andere universiteiten werden behaald. In samenhang hiermee kwam het tot een forse uitbreiding van de universiteit. In enkele jaren verdubbelde het aantal hoogleraren.[3] Ook het aantal contribuanten en het aantal studenten steeg in deze jaren.[4]

Aan de examens van de Faculteit der Godgeleerdheid werd het civiel effect niet toegekend. Rutgers had Kuyper van zijn grote bezwaren daartegen op de hoogte gebracht. Een eerste bezwaar was principieel van aard. De faculteit zou het beginsel van overheidsbeïnvloeding nooit kunnen accepteren. Een tweede bezwaar was politiek van aard. Als ook aan de theologische examens het civiel effect zou worden toegekend, zou de oppositie van hervormde zijde tegen het wetsontwerp nog veel heftiger worden.[5] Inderdaad was er sprake van hervormde oppositie. Deze bewoog zich op het scherp van de snede. Ze raakte precies het grote geschil tussen hervormden en gereformeerden, namelijk hun visie op de aard van de Nederlandse samenleving. Als gevolg van de erkenning van de VU zou de ontkerstening van de openbare universiteiten nog verder doorzetten, zo meende men in hervormde kring. Intrekking van het wetsvoorstel was daarom een 'eis van trouw' aan het 'protestants beginsel'. Vele hervormde predikanten wensten bovendien herstel van de theologische faculteit aan de openbare universiteiten. Met andere woorden: zij hielden vast aan de illusie van Ne-

derland als een protestants land.[6] In het licht van het grote belang dat voor de hele universiteit in het geding was, wilde Rutgers wel een offer brengen. Dat viel hem des te gemakkelijker omdat voor de theologen het civiel effect van weinig importantie was. In de Nederlandse Hervormde Kerk konden afgestudeerde theologen van de VU toch geen predikant worden, met of zonder *effectus civilis*.

Het civiel effect ging de faculteit voorbij, maar dat wil niet zeggen dat de faculteit minder dan de VU als geheel profiteerde van de betrekkelijke rust in de gereformeerde wereld. De faculteit was nog nooit zo sterk bezet geweest als in deze jaren. In 1900 was H. H. Kuyper benoemd, voor A. Kuyper had de faculteit in H. Bavinck een bekwame opvolger weten te vinden, en in P. Biesterveld had zij een hoogleraar aan wie Nieuwe Testament en de ambtelijke vakken konden worden toevertrouwd. Tenslotte werd aan de letterenfaculteit de semiticus C. van Gelderen benoemd, die ook hand- en spandiensten aan de theologische faculteit zou verlenen en in 1907 buitengewoon hoogleraar aan die faculteit werd. Kortom, er kon gebouwd gaan worden aan een *gereformeerde theologie*.

Na de Synode van Arnhem was het rond het opleidingsfront betrekkelijk rustig gebleven, maar in 1912 dreigden de spanningen tussen de VU en Kampen weer op te laaien. Wijs optreden van onder meer de senaat en van de nieuw benoemde Kamper hoogleraar J. Ridderbos voorkwam erger. Vanaf die tijd werden de verhoudingen tussen beide opleidingen snel beter. In 1914 erkende de faculteit eindelijk het kandidaatsexamen van de Theologische School.

De prijs die voor dit alles door de Faculteit der Godgeleerdheid werd betaald, was hoog. Toen in 1908 het contract vernieuwd werd, werd de invloed van de Gereformeerde Kerken in Nederland op de theologische faculteit nog groter dan die al was. De faculteit van wat zo trots heette te zijn een *Vrije* Universiteit dreigde de gevangene te worden van het kerkelijk 'succes' van haar stichters. Pas in een volgende fase zou ze het heft zelf in handen nemen. Toen werden de kerken door de theologen op sleeptouw genomen. Maar voorlopig lag het initiatief bij de kerken.

Jaar	FdG	Kampen
1897	81	68
1898	81	73
1899	80	70
1900	66	72
1901	60	71
1902	93	60
1903	97	28
1904	110	27
1905	110	17
1906	91	21
1907	103	28
1908	86	26
1909	84	31
1910	78	30
1911	84	31
1912	89	28

Personele bezetting

Deputaten hadden in het eerste decennium van hun bestaan het een en ander op de faculteit aan te merken gehad. De faculteit had te lang stil gestaan. Daarbij is de strijd om de samensmelting van de opleiding een belangrijke factor geweest, maar ook bleef er het probleem van de beperkte financiën en het feit dat men niet voor alle vakken geschikte kandidaten kon vinden. Ondertussen mag niet uit het oog worden verloren dat het aantal studenten van de VU gestaag groeide en dat zich onder hen ook velen bevonden die afkomstig waren uit afgescheiden families. Maar dat neemt niet weg dat Rutgers voor de toekomst van de VU moet hebben gevreesd toen hij bij directeuren aandrong op spoed bij de benoeming van H.H. Kuyper. Opvallend is dat in de jaren voorafgaande aan de Synode van Arnhem (1902) het aantal studenten drastisch terugliep. Blijkbaar was er een wijdverbreide onzekerheid omtrent de toekomst van de Vrije Universiteit.[7]

Na de Synode van Arnhem begon een periode van bloei. Bavinck en

Biesterveld kwamen vanuit Kampen naar de VU, gevolgd door vele studenten. En op 22 januari 1903 stelden curatoren, bij monde van Van Schelven, in de senaat dat uitbreiding van de universiteit noodzakelijk was.[8] Ook zij 'geloofden' er weer in. Daarbij werd onder meer gesproken over een benoeming aan de literaire faculteit en gewezen op dr. C. van Gelderen, predikant te Schoonebeek, en dr. A. Noordtzij, lector voor het Hebreeuws aan de Theologische School. Zonder dat duidelijk is waarom, werd aan de literaire en theologische faculteit alleen advies gevraagd over een eventuele benoeming van Van Gelderen. De literaire faculteit adviseerde positief aan curatoren.[9] Maar op 29 april liet Van Schelven onder curatoren een schrijven rondgaan waarin hij voorstelde terug te komen op de keuze voor Van Gelderen. Via Rutgers hadden hem goede berichten bereikt over J. C. de Moor, die op het punt stond te promoveren op een oudtestamentische studie.[10] Deze leek hem de juiste man voor de faculteit, omdat hij zich meer dan Van Gelderen met exegese had bezig gehouden.[11] Op zichzelf genomen had hij daarin gelijk. Van Gelderen, die in Kampen gestudeerd had, had zich op advies van Bavinck in Leipzig en Berlijn in de Semitische letteren gespecialiseerd en was daar ook gepromoveerd.[12] Geheel anders lag dat dus met De Moor, en de andere curatoren konden zich wel vinden in het voorstel van Van Schelven. Woltjer – die natuurlijk liever iemand in de literaire faculteit benoemd zag dan in de Faculteit der Godgeleerdheid – nam de moeite contact met Van Gelderen te zoeken. Na verkregen inlichtingen over zijn carrière en toekomstwensen, persisteerde de literaire faculteit bij haar voordracht. Ze werd daarin gesteund door de theologische faculteit en de senaat.[13] Van Schelven kon dan ook niets anders dan aan zijn medecuratoren voorstellen met de voordracht van de senaat akkoord te gaan.[14] Directeuren benoemden Van Gelderen per 1 september 1904 conform de voordracht tot lector om onderwijs te geven in het Hebreeuws en de bijbelse archeologie.[15]

In 1905 werd Van Gelderen hoogleraar in de literaire faculteit met als leeropdracht het onderwijs in de Semitische taal- en letterkunde. Daarbij speelde de Wet op het Hoger Onderwijs een belangrijke rol. Wilde de VU de *effectus civilis* verkrijgen, dan diende zij drie faculteiten te hebben met elk drie hoogleraren. Vandaar dat de senaat in zijn vergadering van 10 maart 1905 met een voorstel werd geconfronteerd om Van Gelderen tot hoogleraar te benoemen. Nadat H.H. Kuyper nog had voorgesteld in de benoemingsbrief op te nemen dat hem ook het

onderwijs in de exegese van het Oude Testament met de daarbij behorende vakken 'hermeneutiek, kritiek en kanoniek' zou worden opgedragen, stelde de senaat zich achter deze voordracht.[16] Omdat in 1904 R. H. Woltjer tot hoogleraar aan de letterenfaculteit was benoemd, was deze faculteit klaar voor een openbare erkenning van haar graden.[17] In 1907 werd Van Gelderen buitengewoon hoogleraar aan de Faculteit der Godgeleerdheid. Daardoor was hij gerechtigd ook aan die faculteit examens af te nemen.[18]

Binnen enkele jaren was de situatie van de faculteit drastisch veranderd. Aan een lange periode van stilstand was een einde gekomen. Deputaten waren tevreden. Voorzover zij kritische kanttekeningen plaatsten, waren deze marginaal. Deze periode van voorspoed duurde echter niet lang. In 1908 overleed op 45-jarige leeftijd de hoogleraar Biesterveld, en Rutgers ging in 1910 met emeritaat. De vervulling van beide vacatures zou enkele jaren op zich laten wachten omdat er opnieuw sprake was van een mogelijke ineensmelting van Kampen en de VU. In 1912 werden echter P. A. E. Sillevis Smitt en F. W. Grosheide benoemd. Voor het eerst in de geschiedenis van de faculteit was er voor de ambtelijke vakken en voor Nieuwe Testament een aparte hoogleraar. De vakken van Rutgers werden overgenomen door H. H. Kuyper.[19]

Ontwikkeling van de gereformeerde theologie

Een en ander betekent dat de faculteit vanaf 1904 goed geoutilleerd was. Dat brengt ons tot de vraag of dit ook zichtbaar werd in de ontwikkeling van de gereformeerde theologie. Zeker, A. Kuyper en Bavinck hadden hun theologische standaardwerken geschreven, Rutgers had zijn promovendi en zijn bronnenuitgaven. Maar op andere terreinen stond de gereformeerde theologie nog in de kinderschoenen. Gedacht kan worden aan de ambtelijke vakken, de exegese, de ethiek, om nog maar te zwijgen van sommige andere vakken die ooit een plek hadden ontvangen in Kuypers ontwerp van een theologische encyclopedie, zoals de 'hodegetiek' of de 'christelijke biografie'. De vraag is of de groei van het *corpus docentium* geleid heeft tot een bredere ontplooiing van de gereformeerde theologie.

W. Geesink

Geesink, van huis uit kerkhistoricus, heeft in de loop van zijn professoraat een groot aantal verschillende vakken gedoceerd. Benoemd voor elenctiek en ethiek, werd hij ook betrokken bij een deel van de propedeutische vakken. Na het overlijden van zijn boezemvriend De Hartog in 1895 verzorgde hij tot de komst van Biesterveld de vakken van het Nieuwe Testament. Hij zelf beschouwde de ethiek als zijn eigenlijke vak. Binnen het kader van het bestek dat door Kuypers *Encyclopaedie* was uitgezet, zocht Geesink, net als eerder Hoedemaker, aansluiting bij Voetius.[20] Van zijn voornemen een gereformeerde ethiek te publiceren is niets terecht gekomen. Wellicht dat de volgende opmerking in de *Varia* hierop slaat: 'hij spant maar in, hij spant maar in, maar rijen doet ie nooit'.[21] Het is hem namelijk niet gelukt dit werk af te ronden. Wat als zijn *Gereformeerde Ethiek* te boek staat, is een reconstructie van de hand van zijn leerling, wijkpredikant en opvolger V. Hepp op basis van Geesinks aantekeningen. Ongetwijfeld heeft de gevarieerde hoeveelheid vakken die hij voor zijn rekening nam daarbij een rol gespeeld, maar uit de biografische schets van Hepp krijgen we toch ook de indruk van iemand die zeer zorgvuldig te werk wenste te gaan, zo zeer zelfs dat hij niet gemakkelijk tot publiceren kwam.

Van groter invloed dan de *Gereformeerde Ethiek* is waarschijnlijk het vierdelige werk *Van 's Heeren ordinantiën* geweest, een bundeling van *Heraut*-artikelen. Toen Kuyper in 1901 minister werd, had hij Geesink verzocht – opgedragen lijkt een passender omschrijving[22] – de hoofdartikelen in *De Heraut* voor zijn rekening te nemen. Daarbij gaf hij gelijk het thema en de dispositie van de stof aan en wees hij hem op de wenselijkheid de artikelen na voltooiing te bundelen. Het moest gaan over de goddelijke inrichting van de schepping, over Gods geboden, instellingen en beschikkingen voor het natuurlijk, zedelijk en geestelijk leven. Geesink, die Kuyper vereerde, gehoorzaamde als een trouwe schildknaap. Zo verscheen in 1907-1909 dit vierdelig boekwerk, dat ongetwijfeld een belangrijke aanvulling is geweest op de *Encyclopaedie* van Kuyper en de *Dogmatiek* van Bavinck.[23] Het gereformeerde volksdeel kreeg hiermee een leidraad in handen om vorm te geven aan het gereformeerde leven.

Als docent, of in ieder geval als hoogleraar, was Geesink geliefd. Studenten voelden zich door hem gekend. Hij was bovendien gene-

raties lang een bron van anekdotes. Zijn humor, zijn eeuwigdurende gevecht met agenda en uurwerk, zijn enigszins groezelige uiterlijk, dit alles was de studenten een bron van plezier. Ik ben er echter niet zeker van dat deze waardering ook zijn colleges betrof. Vast staat dat het college elenctiek niet zijn meest succesvolle was. Tot tweemaal toe werd daarop in de *Varia* gezinspeeld: 'Einsam bin ich, nicht alleine', zo heette het in 1916, en in 1921 werd er verwezen naar Tollens:

> Geen koorknaap was verschenen
> Om bij den dienst zijn hulp te lenen

Ook curatoren waren zich in deze tijd bewust van het feit dat Geesinks colleges niet goed werden bezocht.[24] Desalniettemin 'lag' hij goed bij de studenten. De talloze zinspelingen op Geesink in de *Almanak* getuigen van een warme verstandhouding, zoals die daarnaast alleen nog bij Van Gelderen wordt gevonden.

H. H. Kuyper

Toen H. H. Kuyper in 1900 zijn inaugurele rede hield, had hij zijn sporen in de kerkgeschiedenis reeds verdiend. Na zijn dissertatie had hij in 1899 een grondige studie gepubliceerd over de Postacta van de Synode van Dordrecht. Zijn oratie greep hij aan om duidelijk te maken waar hij als gereformeerd kerkhistoricus voor stond.[25]

In het eerste deel ging hij in op de vraag naar de invloed van de 'gereformeerde beginselen' op de beoefening van de geschiedenis. Daartoe trad hij onder anderen in gesprek met de 'objectief-empirische school', in Duitsland vertegenwoordigd door L. von Ranke, in Nederland door de Leidse hoogleraren R. Fruin en J. G. R. Acquoy. Zij menen, aldus Kuyper, dat de historicus zijn werk gestalte moet en kan geven onafhankelijk van enige 'Weltanschauung'. Kuyper bestreed daarvan de mogelijkheid. Want zodra de geschiedeniswetenschap meer wil geven dan 'een bloot verhaal van feiten, zoodra ze doordringen wil tot het verband der dingen, hun oorzaken wil naspeuren, de factoren wil aantoonen, die de geschiedenis beheerschen, komt ze met vragen in aanraking, die met de diepste levensbeginselen saamhangen en daarom zonder "Weltanschauung" niet te beantwoorden zijn'.[26]

Tegenover deze school, die in feite het 'Causalitätsgesetz' als sleutel op het verleden hanteerde, handhaafde Kuyper het goed recht van een theologische geschiedbeoefening in het spoor van Augustinus: een visie op de geschiedenis, waarin God het τελος heeft vastgesteld, waarin Hij de mensen leidt. 'Met zulk een Weltanschauung de historie te willen verklaren staat eindeloos veel hooger dan met een mechanisch Causalitätsgesetz'.[27]

In het tweede gedeelte van zijn rede ging Kuyper in op de vraag naar de invloed van de gereformeerde beginselen op de beoefening van de *kerk*geschiedenis. Hier betoogde hij tegen Acquoy, dat de kerkgeschiedenis een theologisch vak is. Het ging hem niet om een kerkgeschiedenis van de theoloog, maar om een theologische kerkgeschiedenis. En dat betekende voor hem dat ook de kerkhistoricus zijn uitgangspunt diende te nemen in de Schrift. Wanneer men gelooft dat de 'Kerk niet een stichting is van menschen, maar van Christus Jezus zelf; dat ze als ecclesia visibilis de openbaring is van het mystieke lichaam van Christus; dat ze haar bestaan te danken heeft, niet aan zeker vroomheidsgevoel, maar aan het wonder der wedergeboorte; dat de Geest die in haar werkt, niet de geest der menschheid, maar de Heilige Geest is van God; dat haar τελος niet ligt in den Christelijken Staat maar in het Koninkrijk der hemelen, dan kan deze Kerk, ook al treedt ze in de Wereldgeschiedenis op, toch niet als van deze wereld verklaard, en moet ze daarom een plaats hebben op de erve der Sacrosancta Theologia'.[28] Dat raakt in de eerste plaats de verklaring van de geschiedenis. 'Het is Christus, die van uit den hemel, transcendent, Zijne Kerk op aarde regeert en haar leidt naar haar heerlijk τελος.'[29] Daarmee is tevens de norm aangereikt om de geschiedenis van de kerk te beoordelen. 'De kerkhistoricus heeft te oordeelen, omdat hij moet weten in welke van de vele Kerken, die zich aandienen, de ware ontwikkeling van Christus' Kerk gevonden wordt.'[30]

Mede door zijn persarbeid – vanaf 1911 was Kuyper een regelmatig medewerker aan *De Heraut*, later hoofdredacteur – en zijn intensieve taak als adviseur in allerlei kerkrechtelijke kwesties, bleef het bij de twee eerder genoemde grote kerkhistorische studies. Van zijn voornemen om een handboek voor de vaderlandse kerkgeschiedenis te schrijven is het niet gekomen.[31] Dat is spijtig. Bovengenoemde studies, maar ook zijn redevoeringen en persartikelen getuigen van een grondige kennis. Kuyper was een begaafd theoloog. Als hoogleraar